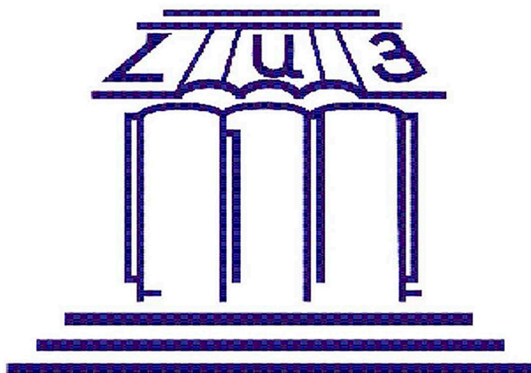

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԳԷՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ

ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋԻՆ Ա. ՏԱՐԻ

Դ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ՄԵՍՐՈՊ»

ԲԱԽԼՈՎՃ ՍՈՖԻԱ.

1934

9(47.925)

Գ-47

24
Cumple

Indisputable

1944

10 AUG 2006
19 AUG 2006

3(47.925)

Գ-47

աշ.

ԳԵՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋԻՆ Ա. ՏԱՐԻ

Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ՄԵՍՐՈՊ»

ԲԱԻԼՈՎՕ ԵՌՖԻԱ.

1934

8298
~~9198~~

02-1415

018 MAR 2013
6005 3JA 81

6922

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(Մ Ի Զ Ի Ն Ա .)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՒ ՆԱԽԱՀԱՅԵՐԸ

Ա . Դ Ա Ս

ԵՐԿԻՐԸ ԵՒ ՆԱԽԱԲՆԻԿՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻՐՔԸ . . . Մեր նախնիքներու
ընտանեկան երկիրը կը գտնուի Փոքր Ասիայի մէջ :
Իր սահմաններն են . հիւսիսէն՝ Սեւ ծովի լեռնե-
րը , կար լեռը , արեւելքէն՝ Կասպից ծովի և Ա-
ւերբայճանի դաշտերը , հարաւէն՝ Միջագետք ,
Սիւրիա , արեւմուտքէն՝ Անատոլիոյ լեռները :

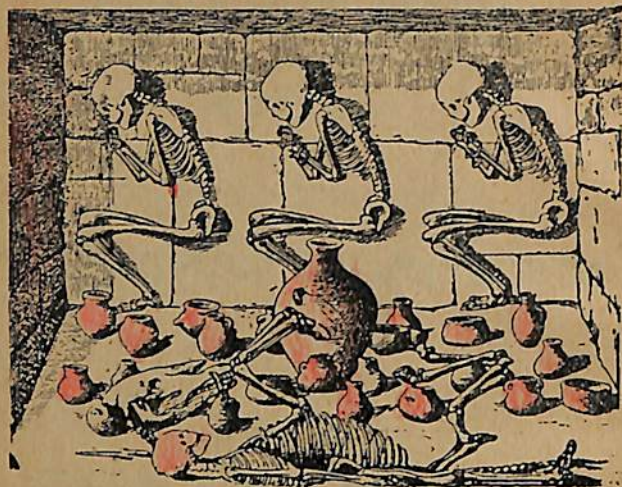
Հայաստան լեռնոտ երկիր մըն է և բարձրա-
ւանդակ :

Հայաստանի աշխարհագրութիւնը գիտնալ կա-
րեւոր է Հայոց պատմութեան համար : Ուստի մենք
սկսեալ է տանելն արտաքին դառ մը , մտնուաւր գր-
քայի մէջէն , ու է ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇ-
ԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԵՆԱՀԻՆ ԲՆԵԿՆԵՐԸ . — Շատ
կանախէն , հազարաւոր ասորիներ առաջ , Հայաս-
տանի մէջ բնակիչներ կային : Անոնք գիր չունէին ,
որ իրենց պատմութիւնը գրէին : Մենք անոնց մա-

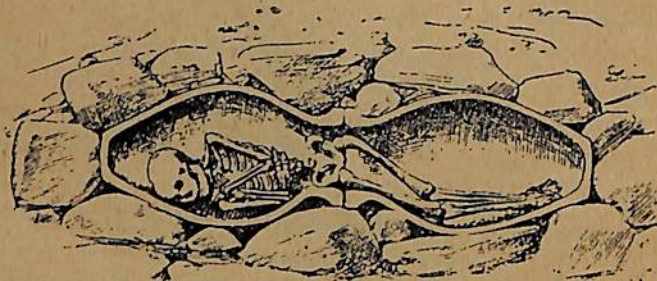
9 7141-56

Հին դամբարանի մը նոր Պալլադիսի մէջ

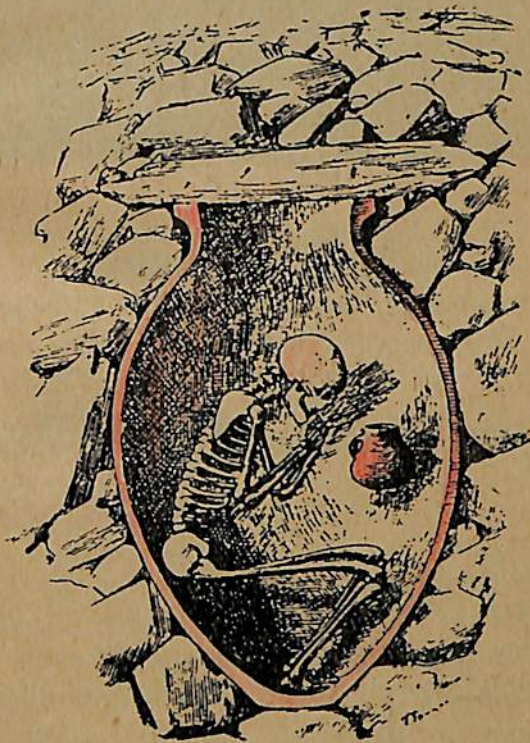
— Գերեզմանին մէջ կան մէկ երկու մարդու եւ 2 կնոջ կմախքներ բրգած դուրեւամբ, նոյն ամաններ, պոսկած մարդ մը երկաթէ բուր, երկաթէ նիզակ, եւ ձիակմախք մը —

սին տեղեկութիւններ կը քաղենք ի չենց գերեզմաններէն եւ թողուցած շէնքերէն, դարձիքներէն : Անոնք սովորա թի ն անէի ի չենց մեռելները թա-

Նրկարաւան գերեզման

ղել քարայրներու, գերեզմաններու մէջ : Գերեզմանները չառ տնայաւ կ'ըլլաին խոշոր հողէ կարաններ եւ կամ քարէ սենեակներու կը նմանէին : Նրբեմն գերեզմաններու վրայ կը տնկէին խոշոր բարձր քարեր, կամ չառ մը քարեր կը շարէին կարգով : Այսպիսի գերեզմաններ բաւական չառ դառնաւ են մեզ հասկոյն մէջ :

Միկարաւան գերեզման
գտնուած. Հալաստանի մէջ

ՏՆՆՆԱԾ ԲԱՐԵՐ ԿԱՍ
ՄԱՆՆԻՆԵՐ ԵՎ ՔՈՒԼԵՍՆԵՐ

Բ. Գ. Ս. Ս.

ՎԱՆԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Ս.

Հին աստեղն չի կային զիր, զպրայն և ար-
պաղբութիւն: Մարդ իկ պատմութիւն չէին էա-
րող գրել: Գտաւններ, Երկրիչները և ծերու-
նիները բերնէ բերան և ասեցէին Տին պատ-
մութիւնները: Անոնց պատմածները երկուսին
Աւանդական Պատմութիւն, որ բոլորովին ճիշտ
չի կրնար ըլլալ: Աստեղական պատմութեան
համեմատ, երբ Հայերը Հայաստան եկան և

քնակեցան, հոն գտան տեղացի ժողովուրդ մը,
որ հնագանդեցաւ և խառնուեցաւ Հայերուն:
Այդ ժողովուրդը գիտենք Տիմայ որ էր էա-
տէր Խալդիներ էամ Խաւարսուցիներ: Անոնք
նշանաւոր էին, ունէին թագաւորներ, որոնք
գիտէին արձանագրութիւններ գրել տալ: Ա-
նոնց զրաժ գիրերը բնիւթի էամ գամի նման
ըլլալուն համար էոչոտած են բնիւթաժ գի-
րեր: Անոնց լեզուն չենք գիտեր, բայց կը
համենանք իմաստը:

ԱՌԱՆԴԱՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. — Հին ժամա-
նակներ աչ գիր կար, աչ աղագրութիւն: Մարդիկ
չէին կրնար իրենց ժամանակ պատմած գեղեցիկ
գրի տանել: Իրենց նշանաւոր թագաւորներուն, մեծ
պատերազմներուն և քաջութիւններուն վրայ չէին
կրնար պատմութիւններ գրել:

Հիմա մենք գալոցներ տնինք, հոն աւաղիչ-
ները իրենց աշակերտներուն կը պատմեն իրենց
աղբին պատմութիւնը և աշակերտները միտք պահե-
լով կը սարկին: Տին ժամանակ գալոցներ և աւաղ-
իչներ ալ չկային: Բայց ասոր վախճանն Տին ա-
ստեղն կային գտաւններ, երկիչներ (աշուղ), որոնք
գիղէ գիղ և քաղաքէ քաղաք պտտելով Տին մար-
դերու պատմութիւնը երգի ձևով կը պատմէին:

Անոնք կ'երգէին Տին քաջերու գործերը՝ հան-
դիսաւոր տոներու միջոցին: Ունէին ալ և ալ
քաղցրածայն նուագարտներ, ինչպէս Թաւր ևն.:

Գտաւններէն զատ տունին ծերունիները, ի-
րենց բոլորովին կ'աւանդէին իրենց վաղեմիները և

տնտնայ կը պատմէին սիրուն հեքեաթներ, կը պատմէին Հայկի, Արամի, Առայի, Տիգրանի և այլ պատմութիւնները : Տղաքներն ալ ընթէ ընթան, լսելով կը ոտովէին ու տարիներ ետքը իրենց գաւակներուն կը պատմէին :

Անոնց բոլոր պատմածները կը կոչուին Աւանդական Պատմութիւն, որովհետեւ որդւոց որդի իրարու աւանդուած պատմութիւններ են տնտնք :

ԻՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ . — Բնական է որ զիրի չառնուած և ընթանացի աւանդուած պատմութիւնը բաւարարին ճիշտ չըլլար . որովհետեւ ընթէ ընթան, կամաց կամաց կը փոխուի, պայկը պատմած փառանակ մէկ երկու աղւոր բառեր կը գործածէ, տղան երբ կը մեծնայ պապին բառերը կը գործածածէ, բայց ինքն ալ մէկ երկու աղւոր բառեր և խոսքեր կ'աւելցնէ : Այսպէս հարիւր, երկու հարիւր տարի ետքը առաջին պապիկին պատմածէն բաւարարին տարբեր կերպով կ'սկսին պատմել : Ասոր համար է որ Աւանդական Պատմութիւնը ամէն կերպով ճիշտ չի կրնար ըլլալ :

Ուրեմն աւանդական պատմութիւնը սորոքելէն ետքը, մենք պէտք է ոտովինք նոս և մեր ազգին խական պատմութիւնը :

ՀԱՍՅԱՏԱՆԻ ՀԻՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ . — Գիտենք արդէն աւանդական պատմութիւնէն որ մեր ազգին հիմնադիրը՝ Հայկ առաջին անգամ Հայաստանէն դուրս՝ Տեոս կը գտնուէր : Ան իր բոլոր բնառնէքը ժողովեց, իր սերունդի մարդիկը հաւաքեց և եկաւ Հայաստան ու հոն բնակեցաւ : Հայաստանի մէջ կային արդէն ուրիշ ցեղէ բնակիչներ, որոնք Հայկին հնազանդեցան, Հայերու լեզուն սորովեցան և եղան Հայ : Հայաստանի այդ հին բնակիչները ո՞վ էին, ի՞նչ լեզու կը խօսէին, ի՞նչ ոտովութիւններ ունէին, շատ բան չենք գիտեր : Աւանդական պատ-

մութիւնը բան մը չ'ըսեր անոնց մասին : Բայց մենք հիմակ գիտենք այդ բաւարէն :

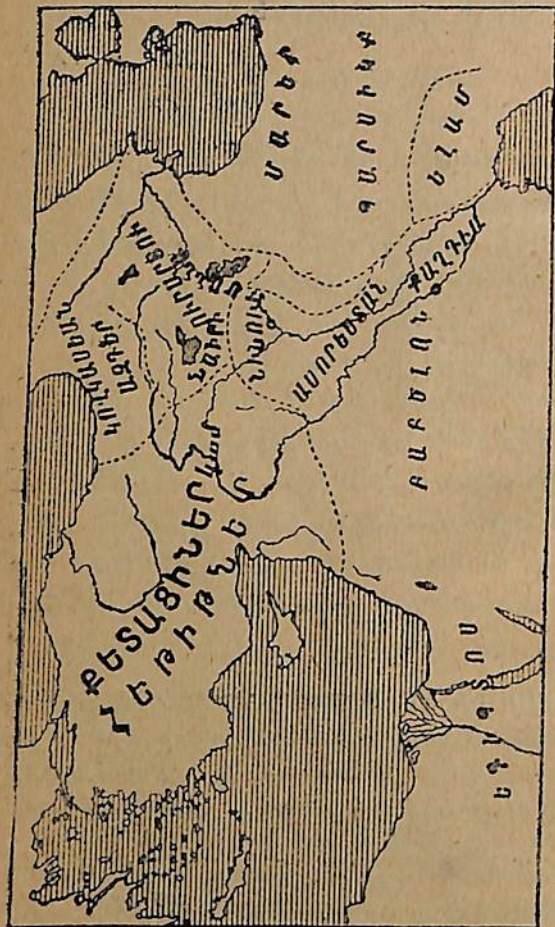
ԽԱԼԻՒՆԵՐ կամ **ՈՒՐԱՐՏՈՒՑԻՆԵՐ** . — Հայ առաջնադէպներու կամ նահապետներու միջոցաւ Հայերը Հայաստան գալէ առաջ, Հայոց երկիրը բնակողները կը կոչուէին Խալիկներ կամ Ուրարտուցիներ :

Ուրարտուցիները շատ նշանաւոր ժողովաւոր էին և ունէին քաղաքներ, բերդեր, թագաւորներ : Անոնց թագաւորները գիտէին քարի վրայ գիրեր գրել տալ : Վանի մէջ և Հայաստանի ամէն կողմերը այդ տեսակ արձանադրութիւններ շատ կան : Առաջ մարդ չէր կրնար կարգաւ գտնուիլ, բայց հիմայ կը կարգացուին և կը հասկցուին : Այդ գիրերը գրուած են քարերու վրայ փորուելով, փոքրիկ զամի, բեւեռի նման նշաններով, այդ պատճառով կոչուած են բեւեռածե գիրեր :

Տեսէք միւս էջին վրայ դրուած բեւեռագիրը, որոնց մէջ վերէն վար մաղու պէս կանգնած գամը կը ցուցնէ՝ մարդ, երկու պղտիկ գամեր ծառ՝ իրարու վրայ դարձած, կը նշանակեն աշխատի, ինչպէս երկինքն ու երկիրը, որ իրարու վրայ դարձած վրաններու կը նմանին, ջուրի նման, գետի նման իրարու ետեւէ հասող գամերու նշանները կը նշանակեն ջուր, գետ ևն. :

ՈՒՐԱՐՏԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ . — Հայաստանի մէջ գտնուած արձանադրութիւնները, ամէնքն ալ բեւեռածե են, որոնք կը հասկցուին բայց լեզուն գիտցուած չէ : Անոնց իմաստը կարելի է հասկնալ, բայց չէ կարելի գիտնալ թէ ի՞նչ լեզուով գրուած են : Օրինակ՝ ինչպէս 10 թուանշանը բոլոր ազգերն ալ կը գրեն, կը հասկնան, բայց տարբեր կը հնչեն : Անանկ ալ գիտունները բեւեռագիրներուն իմաստը կը հասկնան, բայց ինչ լեզուով գր-

ներ: Ամէն իշխան կամ թագաւոր կը կառավարէր իր գիւղը կամ քաղաքը:

Հայաստանի շրջակայ երկրները
Ուրարտուից Նովոշիլ

Այս թագաւորները և իշխանները երբեմն եր-
ջեմն իրարու հետ կռիւներ կ'ընէին: Մէկ քաղա-
քին թագաւորը միւս քաղաքի թագաւորին վրայ

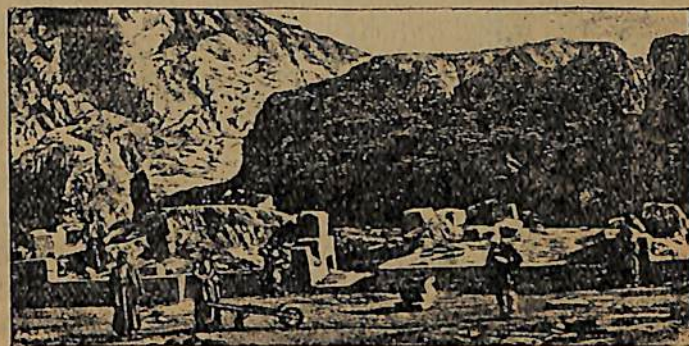
կը յարձակէր և անոր յաղթելով կը գրաւէր անոր
քաղաքը: Այս պէս իրենց մէջ միշտ կռիւ կար ու-
րաժնուած էին: Այնպէս որ երբ զաւրտէն զօրաւոր
թշնամի մը գար, ամէնքն ալ կը յաղթուէին:

Բայց Ուրարտուի թագաւորներուն մէջ հաջորդա-
ւոր մէկը ելաւ. անոր անունն էր Արամէ:

Արամէ ամուսն ընդառաւ առ մ ունէր, Շու-
գունիա անունով, որ Վանայ ծովուն մօտերը կը
գտնուէր: Արամէ մասնաւոր մարդեր որկեց Ուրար-
տուի և Նաիրիի թագաւորներուն և բոլար:

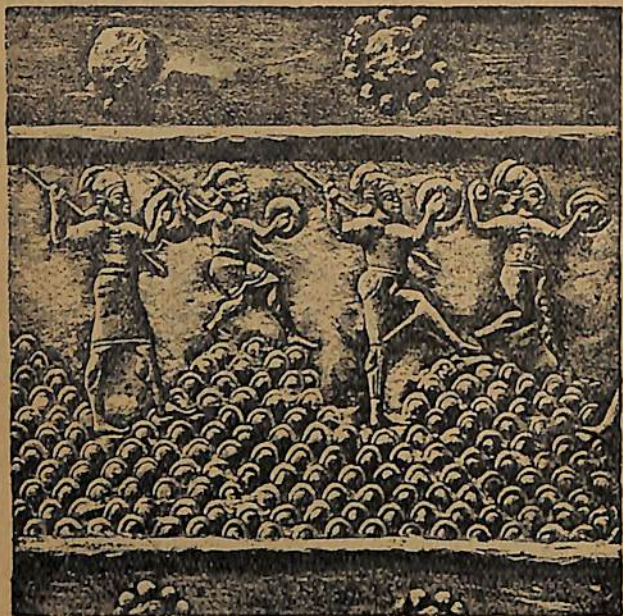
— Եկէք միաբանինք: Երբ իրարու մէջ բաժ-
նուած ըլլանք, ահապ կ'ըլլանք և Առաքեստանի թա-
գաւորները մեր երկիրները արշաւելով՝ մեզի կը
յաղթեն: Եթէ միանանք՝ զօրաւոր կ'ըլլանք և կըր-
նանք գիւմաղբել մեր ամէնքի թշնամիին:

Արամէի խելացի խօսքերը լսելով, թագաւոր-
ներէն և իշխաններէն չատերը խօսք առին և միա-
բանեցան: Միւս իշխաններն ալ միաբանուելու վը-
րայ էին:

Թորագ գալէի աւերակներու պեղումները
Ուրարտուի մայրաքաղաք՝ Վանի մօտ

Ասորեստանի թագաւորն էր այն ժամանակ Սաղմանատար, որ երբ լսեց թէ Արամէ իրարու կը միացնէ բոլոր մանր թագաւորները և կը պատրաստուի իր վրայ յարձակելու, ժողովեց իր զինուորները և արշաւեց դէպի Նաիրի և Ուրարտու :

Շուգունիացիները կը դիմադրեն Սաղմանատարի

Շուգունիացիները յայթեցին և Սաղմանատար տիրապէցաւ ևս քաջութիւն : Ան կը կարծէր թէ Վանի ծովուն աստուածը իրեն դէմ բարկացած է : Հին տակէն Ուրարտուցիներու պէս Ասորեստանցիներն ալ կը հաւատային թէ բոլոր զեւերը և ծովերը իրենց աստուածներն ունին, ոտէն քաղաք, ամէն տեղ և ամէն դաշտ ու լեռ իրենց աստուածներն ունին :

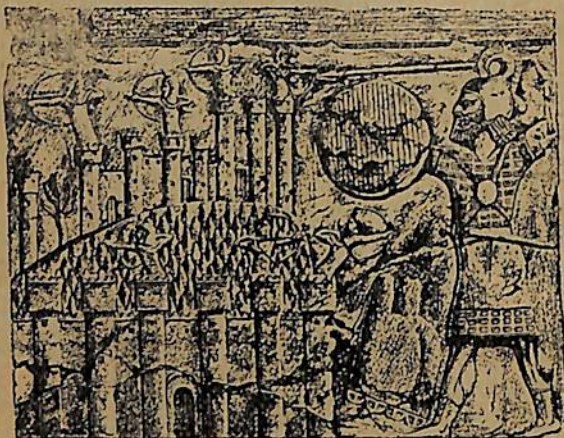

Ուստի սէտք է պաշտել զանոնք : Եթէ մէկը այդ աստուածներէն մէկուն պատիւ և զոհ մատուցած չըլլար, կը բարկանար այդ աստուածը և թշնամի կ'ըլլար :

Սաղմանատար զոհ կը մատուցէր Վանի ծովու աստուծոյն
իւր արձանը կը կառնէր ինչ որ զոհ տալու համար

Այս պատճառով Սաղմանասար կարծեց թէ Նա-
իրի երկրին աստուածը իրեն դէմ բարկացած է,
ատոր համար ինքը յաղթուեցաւ : Եւ որովհետեւ Վա-
նայ ծովը Նաիրիի ծով կը կապուէր, գնաց անոր մոտ-
գոհներ մտրթել առաւ անոր մէջ բնակող աստուածին
և իրեն արձանն ալ կանգնեցնել առաւ :

Սաղմանասար թալարըր գնաց Նինուէ, նոր
գորք ժողկեց և նորէն յարձակեցաւ Ուրարտուցինե-
րուն վրայ : Արամէ նորէն անոր դէմ ելաւ և թող
չառաւ որ Սաղմանասար իր երկիրը մանէ և բոլո-
րովին գրաւէ : Արամէ աշխատեցաւ դարձեալ փոքրիկ
թաղաւորները միացնել : Այս անգամ արդէն յաջո-
ղելու վրայ էր, երբ հիւանդացաւ և մեռաւ :

Ասորեստանցիք կը յարձակին
Ուրարտական բերդի վր վրայ

Գ. ԴԱՍ

ՍԱՐԴՈՒՐԻՍ ԵՒ ՄԵՆՈՒԱՍ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Արամէէն ետքը նշանաւոր եղաւ անոր թո-
ռը Սարգուրիս, որ իր մեծ հօրը նման աշխա-
տեցաւ միացնել մանր իշխանները : Սաղմա-
նասար իր զօրապետը զրկեց անոր դէմ, բայց
զօրապետը յաղթուեցաւ : Սաղմանասար ինք
դէմ ելաւ, բայց վախցաւ Սարգուրիսի հետ
կռուելէ : Սարգուրիս Վանը գրաւեց և մայրա-
քաղաք ըրաւ : Առաջին անգամ բեւեռածե-
արձանագրութիւն կանգնեցնող ուրարտուցի
թաղաւորն ինք եղաւ : Իրմէ ետքը նշանաւոր
եղան ԻՍՊՈՒՆԻՍ, մանաւաղ ՄԵՆՈՒԱՍ :

Անոնք ընդարձակեցին իրենց երկիրը և
արձանագրութիւններ կանգնեցին : Մենուաս
չինեց Մանաղ կերտ քաղաքը :

ՍԱՐԴՈՒՐԻՍ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ. — Արամէի
մեռնելէն ետքը նշանաւոր թաղաւոր մը եղաւ ա-
նոր թոռը Սարգուրիս :

Սարգուրիս շատ խելացի ու բազ թաղաւոր մը
եղաւ : Ան իր մեծ հօրը նման աշխատեցաւ
մանր իշխանութիւնները կապում միացնել, դաշ-

նակից դարձնել և միացած ուժով կռուիլ Ասորես-
տանցիներուն դէմ : Ան յաջողեցաւ բաւական . չը-
ջակայ բոլոր իշխանները հետեւեցան Սարգուրիսի
խորհուրդին և ապստամբեցան Ասորեստանի թագա-
ւորին դէմ :

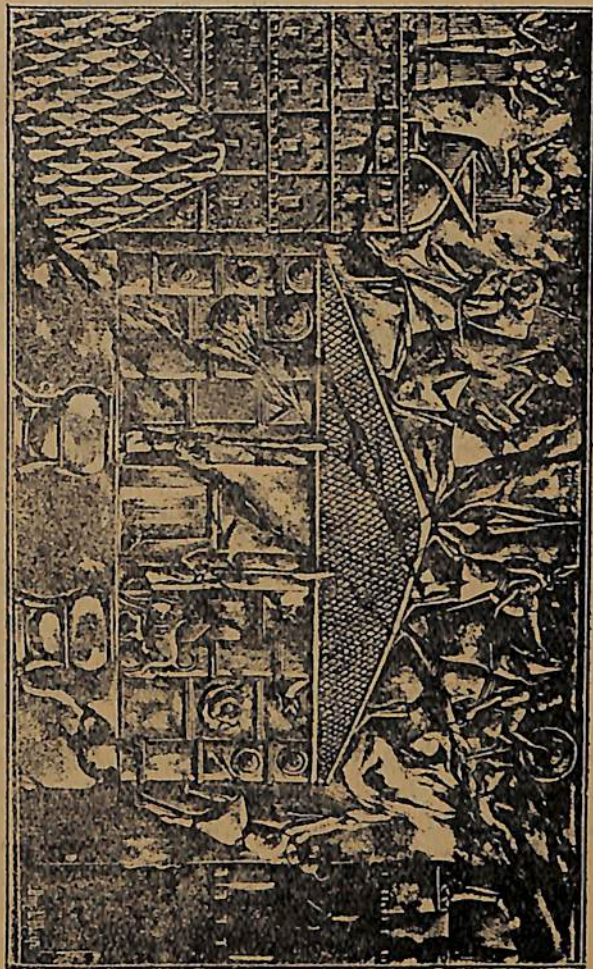
Սաղմանաւոր թագաւորը այս բոլորը տեսնելով
չատ մեծ հոգի մէջ ինկաւ : Անմիջապէս զօրք ժողովեց
և իր քաջ զօրապետներէն մէկին տալով ղրկեց Ու-
րարտու : Զորապետը եկաւ , պատերազմեցաւ , բայց
չարաչար յաղթուեցաւ Սարգուրիսի և անոր հետ մի-
ացած իշխաններու : Ինւորներէն :

Այն ժամանակ Սաղմանաւոր ստիպուեցաւ նո-
րէն զօրք ժողովել և ինքը անձամբ յարձակիլ դաշ-
նակիներուն վրայ : Բայց Սաղմանաւոր վախցաւ
ուղղակի Սարգուրիսի վրայ յարձակելէ . Ուրարտու
չգնաց , Սարգուրի ի դաշնակից ուրիշ փոքրիկ թա-
գաւորներու դէմ ելաւ , անոնց երկիրն արչաւեց :
Անկէ ետքը , մեծ բան մը չկրնալով ընել , դարձաւ
Ասորեստան :

Նաիրիի կողմէ Ասորեստանի ստացած հաղկերը

Մարդուրիս միւս կողմէն սկսաւ իր երկիրը ըն-
դարձակել : Վառ քաղաքը , որ փոքրիկ թագաւորի
մը կը պատկանէր , դրաւեց և իրեն մայրաքաղաք ը-

Ասորեստանցիները կ'աւերեն ուշադրական տաճար վր
Նաիրեան Մուսապիւրայի մէջ

բաւ : Սարգսուրիս կոչուեցաւ « Թագաւորներու թագաւոր » , որովհետեւ իրեն հպատակեցան շատ մանր թագաւորներ :

Ուրարտուի թագաւորներուն մէջ առաջին անգամ Սարգսուրիսն էր որ իր երկիրներուն մէջ քարէ արձաններ կանգնել տուաւ և անոնց վրայ բեւեռաձև գիրերով իրեն անունը և զործերը գրեց : Եթէ Սարգսուրիսի այդ արձանագրութիւնները չըլլային, մենք բան մը պիտի չկրնայինք գիտնալ ոչ իրեն և ոչ Արամէի վրայ :

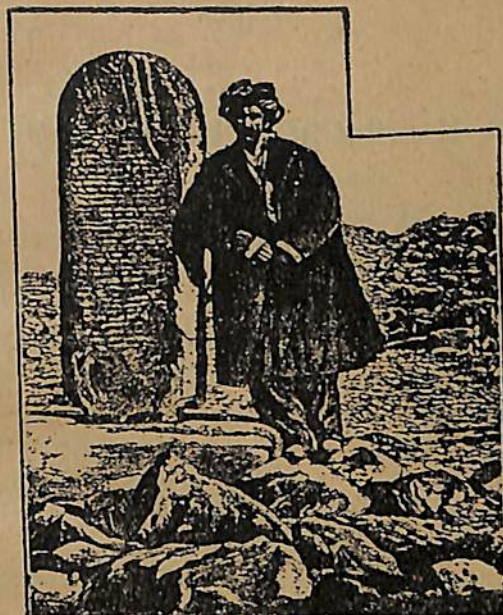
Սարգսուրիս նորոգեց և զեղեցկացուց նաև Վան քաղաքը, չինեց նշանաւոր չէնքեր, տաճարներ ևն. որով չինարար թագաւոր մը եղաւ :

Սարգսուրիսի նման քաջ, խելացի թագաւորներ եղան անոր օրդին և թո՛ղ : Որդին կը կոչուէր Իսպուլիմիս, իսկ թո՛ղը, Իսպուլիմիսի օրդին, կը կոչուէր Մենուաս : Մանաւանդ այս վերջինը՝ Մենուաս շատ նշանաւոր եղաւ :

Անոնք երկուքն ալ հետզհետէ իրենց երկիրը ընդարձակեցին : Յարձակեցան Ուրարտուի արևմտեան, հարաւային և արևելեան կողմերը, զրաւեցին քաղաքներ և գիւղեր : Ասորեստանի թագաւորներն անգամ վախցան և չհամարձակեցան դէմ ելնել : Այնպէս որ Մենուաս մտաւ Ասորեստանցիներու երկիրը և մաս մը զրաւեց : Իր անցած տեղը, որ լեռներու մէջէն նեղ անցք մը՝ կիրճ մըն էր և կը կոչուէր այժմ Քիլիշիմի կիրճ, արձան կանգնեց և անոր վրայ իր քաջութիւնները գրել տուաւ : Մինչև հիմայ այդ արձանագրութիւնը կանգուն կը մնայ :

Մենուաս իր զրաւած երկիրներէն բազմաթիւ ժողովուրդ գերի տարաւ դէպի Ուրարտու և հոն բնակեցուց : Գրաւեց ճախ գանձեր, որով հարստացուց և ճոխացուց Վանը : Շինեց ջրամուղներ, որոնց մի-

Չացաւ հետու տեղերէ առաւ ջուր բերաւ Վան :

Մենուասի արձանագրութիւնը Քիլիշիմի մէջ

Անոր բոլոր զործերը նշանաւոր եղան, մինչև հիմակ հիանալի են անոր չինած չէնքերը, որ կը դանաւին Վան, փորուած ժայռերուն վրայ :

Շինեց նաև քաղաք մը և կոչեց զայն Մենուասկերտ : Հիմակ կը կոչուի Մանազկերտ, որ չինուած է եփրատ գետին քովերը : Այս քաղաքը մայրաքաղաքն էր Հայոց Մանաւազեան նախարարութեան :

Ե. Գ Ա Ս

ԱՐԳԻՇՏԻՍ, ՍԱՐՏՈՒՐԻՍ Բ., ՌՈՒՍԱՍ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Մենուասի յաջորդեց իր որդին Արգիշիսի։ Ան քաջ և զօրաւոր թագաւոր մը հղաւ։ Անոր մէկ արձանագրութիւնը գտնուած է որ կը կոչուի Տարեգրութիւն Արգիշիսի։ Նոյն արձանագրութեան մէջ ան կը պատմէ թէ 14 տարի բազմաթիւ պատերազմներ քրած է և խիստ շատ զերիններ ու աւար բերած է վան։ Ինքը հղած է շինարար թագաւոր մը. շինած է կամուրջներ, ջրմուղներ և պալատներ։

Արգիշիսի յաջորդեց Սարգուրիս Բ., որ պատերազմեցաւ Ասորեստանի թագաւորութիւնէն արտաքին թագաւորին դէմ և յաղթուեցաւ։

Սարգուրիսի որդին էր Ռուսաս Ա., որ ուղեց ի։ Տօր պարտութեան վրէժը լուծել. իր դաշնակիցն էր Ուրալու։ Երկու թագաւորներուն դէմ ելաւ Ասորեստանի Սարգոն միապետը, որ չհամարձակեցաւ Ռուսասի դէմ քալել և յարձակեցաւ Ուրալու վրայ. զերի տաւրաւ անոնց խալդի աստուածը։ Ռուսաս վիշտէն անձնասպան եղաւ։

ԱՐԳԻՇՏԻՍ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ. — Մենուասի յաջորդեց իր որդին Արգիշիսի, որ երբ զահը բարձրացաւ, իր հօրը գրաւած երկիրները գրեթէ բոլորն ալ ապստամբեցան։

Արգիշիսիս ստիպուեցաւ մի առ մի խոնարհեցընել զանոնք։ Ընդարձակ արձանագրութիւն մը թողած է, որ կը կոչուի Տարեգրութիւն Արգիշիսի։ Այդ արձանագրութիւնը կը կոչուի նաև Մենի դուռ։

Իր ապստամբները խոնարհեցնելէն ետք, կ'արշաւէ նաեւ իր թշնամիներուն երկիրները և շատ տեղեր կը գրաւէ։ Ինք կը պատմէ թէ Ուրուս առաջին քաղաքէն զերի տարած է 19000 մանուկ, 10000 մարդ, 23,000 կիւն, 1,600 ձի, 35,000 եզ, 10 հազար ոչխար և այլն։ Իր երկիրը կը ճոխացնէ, կը կանգնէ մեծաւաններ, արձանագրութիւններ, կը շինէ կամուրջներ, ջրմուղներ և այլն։

ՍԱՐԴՈՒՐԻՍ Բ., ՌՈՒՍԱՍ Ա. ԵՒ ԳՈՐԾԵՐԸ.

— Արգիշիսի հին Հայաստանի ամէնէն նշանաւոր թագաւորը կ'ըլլայ։

Արգիշիսէն ետք նշանաւոր թագաւորներ եղան Սարգուրիս Բ., Ռուսաս Ա., Ռուսաս Բ, ևն.։

Սարգուրիս Ա. իր մեծ հայրերուն նման միացաւ փոքր թագաւորներուն հետ և ուղեց կռուիլ մեծ թշնամիին՝ Ասորեստանի դէմ։ Ուրարտուցիները լեռնաբնակ մարդիկ էին. անոնք լաւ զիտէին լեռներուն վրայ կռուիլ։ Իսկ Ասորեստանցիները դաշտի մէջ կը բնակէին և լաւ զիտէին դաշտի վրայ կռուիլ, լեռներուն վրայ չէին կրնար պատերազմիլ։ Ուրարտուցիներն ալ դաշտերուն վրայ փորձառու չէին։ Այս պատճառով Սարգուրիս Բ. երբ Ուրարտուէն դուրս բաց դաշտի վրայ կռուեցաւ Ասորեստանցիներուն հետ, յաղթուեցաւ։ Ասորեստանի թագաւորն էր թագաւոր փաղասար։

Ռուսաս Ա., երբ զահն ելաւ ուղեց իր հօրը վը-

ընթեր լուծել: Զօրքեր ժողկեց, դաշնակից եղաւ
ուրիշ թագաւորներու հետ: Անոր բարեկամ թագա-
ւորներէն էին էր Ուրգանա, որուն մէկ խոշոր կը-
նիքը զոնուած է:

Ուրգանայի կնիքը

Ասորեստանի թագաւորը՝ Սարգոն, յարձակե-
ցաւ Ռուսասի դաշնակիցներուն վրայ: Ան համար-
ձակեցաւ ուղղակի կոտորել Ռուսասի հետ: Արշաւեց
Ուրգանայի երկիրը:

Նաիրիցի զերիկները Ասորեստան տառուած

Որպէսզի Ուրգանայի զինուորները յաղթեն,
Ռուսասի իր հալղի աստուածը զրկեց զինուորներուն
քով, որ զոն մատուցանեն և ան պաշտպանէ զիրենք:
Բայց պատերազմի միջոցին Սարգոն զերի լուսեց
հալղի աստուածը:

Ասորեստանի յագաւորը՝ Սարգոն

Ռուսասի երբ լսեց որ հալղի զերի ինկած է անձ-
նասպան եղաւ: Հինները կը հաւատային թէ երբ մէ-
կուն աստուածը զերի իյնար ինքն ալ զերի ինկած
կ'ըլլար:

Զ. ԴԱՍ

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՏԿԱՐԱՅՈՒՄԸ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Ռուսաս Ա.էն ետքը Ուրարտու հետզհետէ սկսաւ տկարանալ : Իրմէ յետոյ եկող թագաւորներուն մէջ կը յիշուին Արգիշիս Բ., Ռուսաս Բ., Երիմեմաս, Լալլէն . անոնք մեծ գործեր կատարած չեն :

Ռուսաս Բ.ի ժամանակ Ասորեստանի Սենեքերիբ թագաւորին երկու որդիները, Ադրամելէֆ և Սարասար, սպաննեցին իրենց հայրը և ուզեցին թագաւորել, բայց իրենց եղբայրը հալածեց զիրենք . անոնք ալ փախան Ուրարտու . Ասորեստանի թագաւորը չհամարձակեցաւ մտնել Ուրարտու, Հայաստան :

Ռուսաս Բ.էն ետք Ուրարտու շատ տկարացաւ, որովհետեւ բազմաթիւ բարբարոսներ արշաւեցին իրենց երկիրը . անկէ յետոյ Հայաստան մտան բուն Հայերը և հնազանդեցուցին Ուրարտուի բնակիչները :

ԱՐԳԻՇՏԻՍ Բ. ԵՒ ՍԱՐԳՈՆ . — Ռուսաս Բ.էն ետք Ուրարտուի գահը բարձրացաւ Արգիշտիս Բ., որ խոհեմութիւն համարեց Սարգոնի դէմ նոր պատերազմներ չընել, որովհետեւ իր հայրենիքը շատ

տկարացած էր : Սարգոն չմտաւ Ուրարտու, բայց անոր դաշնակից և դրացի մանր թագաւորներուն վրայ յարձակեցաւ :

ԲԱՐԲԱՐՈՍՆԵՐԸ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏՈՒ . — Այս պատերազմը Ուրարտուի սահմաններուն վրայ երեւան եկած էին բարբարոս ժողովուրդներ, որոնք սկսած էին իրենց ճամբաներուն վրայ ամէն ինչ աւերել ու քանդել : Այդ բարբարոսները կը կոչուէին Կիւմերներ, Սկիւբացիներ, Լալլէն : Անոնք շատ անգույշ մարդեր էին . իրենց թշնամիներուն գանկերը իր

Բարբարոսներ իրենց զենքեր կը պատրաստեն

զաւաթ կը գործածէին : Այդ բարբարոսները նախապէս կը բնակէին Սեծովի հիւսիսային կողմերը . ապա արշաւեցին դէպի հայուն և տարածուեցան Փոքր Ասիա և Հայաստան :

Բնականրար Ուրարտուի թագաւորները շատ նեղուեցան այդ բարբարոսներէն : Արգէն երկարատեւ պատերազմներով չափազանց յոգնած ու տկարացած էին :

ՈՌԻՍԱՍ Բ. ԵՒ ԱՆՐԱՄԵԼԷՒ, ՍԱՐԱՍԱՐ . — Բարբարոսներու այս արշաւանքներու ատեն Ուրարտուի թագաւոր էր Ռուսաս Բ., Արգիշտիս Բ.ի

Ռուսաս Բ.ի արձանագրութիւնը
Ձուարքնոց աւերակներուն մէջէն

որդին, որ քաջ էր և
խելացի: Ան իր հօրը
պէս խոհեմ վարուե-
ցաւ: Իր օրով Ասո-
րեստանի մէջ խոշոր
դէպք մը պատահե-
ցաւ: Սենեկերի բա-
ղաւորին երկու որ-
դիները՝ Ադրամելիք և
Սարասար տաճարին
մէջ սպանեցին իրենց
հայրը և ուղեցին ա-
նոր տեղ թաղաւորել:
Սակայն Սենեքերիբի
մէկ ուրիշ որդին,
որուն անունն էր Ա-
սորլան, զօրք ժող-
վեց և յարձակեցաւ
իր հայրասպան եղ-
բայրներուն վրայ,
յաղթեց անոնց: Ա-
նոնք ալ փախան Ու-
րարտու, Ռուսասի
մօտ: Ասորդան չհա-
մարձակեցաւ մտնել
Հայաստան, իր եղ-
բայրները հալածելու
համար: Ադրամելիք
և Սարասար հաստատ-
ուեցան Հայաստանի
հարաւային լեռնե-
րուն վրայ:

Ռուսաս Բ. իր հօրը պէս աշխատեցաւ իր եր-
կիրը խաղաղ պահել. ինքզինքը տուաւ շինարա-
րութեան. կանգնեց արձանադրութիւններ, շինեց
պալատներ, տաճարներ և բերդեր:

Է. Դ Ա Ս

ՈՒՐԱՐՏԱՅԻՈՅ ԿՐՕՆԸ ԵՒ ԲԱՐՔԵՐԸ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Ուրարտուցիները կը հաւատային թէ ա-
մէն գիւղ, քաղաք, ծով, գետ, դաշտ իր աս-
տուածն ունի: Անոնք կը շինէին խոշոր մեհ-
եաններ, սիւնադարդ: Մեհեանին մէջ կը դր-
ժածէին բուրվառներ, աւաղաններ եւայլն:
Կային մեծ և փոքր աստուածներ: Մեծ աստ-
ուածներն էին Խալդի, Արդինի, Տեխսաւ:

Կը պաշտէին նաև Շամիրամ դիցուհին,
ինչպէս նաև Մարդուկ աստուածը իր չորս
հետեւորդ փոքր աստուածներուն հետ: Այդ
չորս աստուածները կէս շուն կէս մարդ էին,
կը կոչուէին Առլէզ, որոնք մեռելները կը
կենդանացնէին: Կը զօհէին ոչխար, ձի, եղ,
ուղաւ ևայլն: Ուրարտուցիները բարեպաշտ,

քաջ , սպասուկէր մարդեր էին :

ՈՒՐԱՐՏՈՒՑԻՆԵՐՈՒ ԿՐՕՆԸ , ՏԱՃԱՐՆԵՐԸ . — Ուրարտուցիները հեթանոս էին և կը պաշտէին բազմաթիւ աստուածներ : Անոնք կը հաւատային թէ ամէն քաղաք և ամէն դիւղ իր աստուածն ունի , ամէն լեռ , ամէն աղբիւր , գետ , դաշտ իրենց աստուածն ունին : Եւ անոնք այդ բոլոր աստուածները կը պաշտէին :

Կը շինէին խաչքար մեհեաններ : Մեհանին առջև խաչքար սիւներով զաւիթներ կային . սիւնեքուն և պատերուն վրայ դրուած էին կլար , զարդարուն վառաններ , փորուած էին լեւեռաձեւ գիրեր , աստուածներու արձաններ եւայլն :

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ . — Ուրարտուցիները թէև շատ աստուածներ ունէին , բայց այդ աստուածներուն ամէնքն ալ հաւատարմէին : Կային մեծ ու փոքր աստուածներ :

Մեծ աստուածները երեք հաս էին . առաջինն

Շամիրամ գիցուհին

էր ԽԱԼԴԻ , որ լուսինի աստուածն էր . երկրորդը՝ ԱՐԴԻՆԻ , որ էր արևի աստուածը . իսկ երրորդն էր ՏԷԻՍԲԱՍ , օդի աստուածը :

Անոնք կը պաշտէին նաև աստուածուհի մը որուն անունն էր ՇԱՄԻՐԱՄ : Այս դիցուհին զատ կը պաշտէին ուրիշ կարևոր աստուած մը , որուն անունն էր Մարդուկ : Այդ աստուածը իրեն հետ ունէր նաև չորս փոքր աստուածներ , որոնք կէս մէջքէն վար չունէին , կէսէն վեր՝ մարդ : Ուրարտուցիները կը հաւատային թէ այդ չորս աստուածները կ'իջնեն պատերազմի դաշտին վրայ և ով որ քաջ է անոր վերքերը կը լիզեն ու կը կենդանացնեն : Այդ չորս աստուածները կը կոչուէին Աւլիզկեր :

Իրենց աստուածներուն զոհ կը մատուցանէին ոչխար , ձի , եղ , ուղտ եւայլն : Ուղտը չատ հեռու տեղերէ կը բերէին : Տեսակ մը ուղտ կար , որ երկու կողմ կամ սապատ ունէր կռնակին վրայ . այդ տեսակ ուղտեր ալ կը զոհէին :

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԲԱՐՔԵՐԸ . — Ուրարտուցիները շատ բարեպաշտ , քաջ մարդիկ էին : Լեռնցիի պէս չարքաշ էին : Կ'ուզէին միշտ ազատ ըլլալ և ուրիշին հպատակիլ : Ասոր ամար միշտ կը կռուէին թշնամիներուն դէմ :

Ուրարտուցի մեր նախնիքները կը զործածէին պրոնզէ , պղինձէ , փղոսկրէ և արծաթէ ամաններ , զարդեր , զէնքեր , թանկագին քարերով մատանիներ ու զարդեղէններ : Կը մշակէին ու կը զործածէին ցորեն , դարի , գինի , մեղր , կաթնեղէն , կարագ , իւղ ևն . : Անոնք կը հազնէին վուշէ և բուրդէ զուսաւոր կերպաններ , կը կրէին վերարկուներ , մինչև ծաւն կերը հասնող պարեգոտներ :

Բ. Դ Ա Ս

ՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄՈՒՏՔԸ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Հայերէն խօսող մեր նախնիքները ցեղակից էին Եւրոպայի գրեթէ բոլոր ժողովուրդներուն, որոնք առաջ մէկտեղ կը բնակէին և կոչուած են Հնդեւրոպական կամ Արիական ժողովուրդներ: Անոնք յետոյ իրարմէ բաժնուեցան և գացին իրենց այժմեան հայրենիքները: Հայերն ալ բաժնուեցան և Սէւ ծովի հիւսիսային կողմերէն անցան Պալքանեան թերակղզին և ապա Տարսանէլի նեղուցէն անցնելով մասն փոքր Ասիա:

Փոքր Ասիայի մէջ երկար ատեն դրացի եզան Քեսացիներուն կամ Հեթիքներուն, որոնք շատ նշանաւոր ժողովուրդ մըն էին. անոնց ղինուորական իշխանութիւնը մինչև Եգիպտոս տարածուեցաւ. անոնք ալ թողուցած են շատ արձանագրութիւններ: Քեսացիները Հայերուն հետ քոյր ժողովուրդ մըն էին:

Հայերը, Քրիստոսէ 700 տարի առաջ, արդէն եկած հաստատուած էին Հայաստանի արևմտեան կողմերը, Եփրատ գետի հովիտներուն մէջ. անոնք կամայ կամայ Հայաստան մտան և տարածուեցան. բնիկ Ուրարտացիները

հպատակեցուցին, իրենց լեզուն սորվեցուցին անոնց և բոլորովին խառնուելով մէկ ազգ մը

դարձան. հետեւաբար մեր հարազատ նախնիքները կ'ըլլան բուն Հայերը և ուրարտացի ժողովուրդը:

Քեսացի գլխուրներ

Հնդեւրոպական ժողովուրդներէն էին ՀԱՅԵՐԸ. — Հայերէն լեզուն խօսող մեր նախնիքները դուրսէն եկան, մասն և հաստատուեցան Հայաստան: Անոնք ցեղակից էին Պարսկերու, Փերսիաներու, Անգլիացիներու, Ռուսերու, Յոյներու, Պարսիկներու, Հընդիկներու, ևայլն: Այդ ժողովուրդները շատ առաջ, հին ժամանակներ, մէկ տեղ կը բնակէին: Անոնք կոչուած են Հնդեւրոպական կամ Արիական ժողովուրդներ: Այս հին ժողովուրդներն ընդհանրապէս

բարձրահասակ երկնազոյն աչքերով, սպիտակամորթ մարդիկ էին: Հայերը այս քոյր ժողովուրդներէն բաժնուեցան Քրիստոսէ 3—4000 տարի առաջ, անցան Սեւ ծովի հիւսիսային կողմերէն և մասն Պալ-քանեան թերակղզին. հոն բաւական երկար առեւն բնակեցան ու Տարտանելի կամ Վասիտրի նեղուցէն անցնելով մասն Փոքր Ասիա: Իրենց հետ կային քոյր ժողովուրդներ, ինչպէս Փոխկացիները:

ՔՅՏԱՅԻՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ.— Փոքր Ասիայի մէջնէն նշանաւոր ժողովուրդն էին Քեստացիները: Անոնք հիմնած էին մեծ իշխանութիւն մը. պատե-րազմած էին Եգիպտոսի և Ասորեստանի թագաւորնե-րուն հետ և շատ անգամ յաղթած էին անոնց: Շատ մը զիտուններ կ'ըսեն թէ այս բնակացի կամ ճեքիք ժողովուրդը մեր նախնիքներուն՝ Հայերուն հետ քոյր ժողովուրդ մըն էր. երկար առեւն Հայերը և Քեստացիները քով քովի ապրած են:

Քեստացիները՝ Ուրարտուցիներու պէս, թողու-ցած են բազմաթիւ արձանադրութիւններ, մեհեան-ներ, պալատներ, կամուրջներ եւ այլն:

ՀԱՅԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԸ ՄՏՆԵՆ.— Մեր հայա-խօս նախնիքները՝ Քրիստոսէ 8000 տարի առաջ, ե-կան բնակեցան Ալիս և Եփրատ գետերու հովիտնե-րուն մէջ: Կամաց կամաց թափանցեցին Ուրար-տու, որուն անունը Հայաստան զրին: Տեղացիները հնազանդեցան նորեկներուն, անոնց լեզուն սորվե-ցան, և բոլորովին իրարու մէջ խառնուեցան, մէկ ժողովուրդ մը դարձան:

Ուրարտուցի, տեղացի մարդիկը միջահասակ, սեւ մազերով, զօրաւոր կազմուածքով ժողովուրդ մըն էին: Մինչեւ հիմակ Հայերուն մէջ կ'երեւին այս կերպարանքով յոյժ բազմաթիւ մարդիկ:

Այս կերպով երկու ցեղեր իւր խառնուելով կազմեցին մեր հայ ժողովուրդը: Հետեւաբար մեր

հարազատ նախնիքները կ'ըլլան Ուրարտուի, Նախիբի հին ժողովուրդները և հնդեւրոպական Հայերը:

Թ. Գ. Ա. Ս.

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐՈՒ ԿՐՕՆԸ ԵՒ ԲԱՐՔԵՐԸ

Ա. Մ. Փ. Ռ. Փ. Ռ. Մ.

Հայերէն խօսող մեր նախնիքները, բուն Հայերը մտնելով Հայաստան շինեցին գիւղեր, քաղաքներ, շէնքեր և այլն: Ընդհանրապէս սովոր էին իրենց տունները փորել ժայռերու մէջ կամ հողի տակ: Անոնք կ'ըբաղէին խաշնա-րածութեամբ, երկրագործութեամբ և որսոր-դութեամբ. կը գործածէին գարեջուր:

Անոնք վաճառականութիւն ալ կ'ընէին կարաւաններով և լաստերով, գետի վրայէն:

Իրենց մէջ շատ յարգի էր ընտանիքը. կը յարգէին ծերունիները, իրենց առաքինու-թիւնն էր լաւ ձի հեծնել և սուտ խօսիլ:

Կը պաշտէին երկինքն ու երկիրը, բնու-թիւնն ու ծառերը, սօսին, օճախն ու ընտա-նիքին գերեզմանը. ունէին աստուածներ ինչ-պէս Վահագն, Ասուած, Տիր և այլն:

Հին ՀԱՅՈՑ ԲԱՐՔԵՐԸ . — Հնդեւրոպացի եկ-
ուոր Հայերը Հայաստան մասեւ հաստատուէն ետք
երկար տարիներ անցան. անոնք տուն տեղ չիւնցին
իրենց վերջնական հայրենիքին մէջ . կանգնեցին
զիւղեր ու քաղաքներ, մեհեաններ ու պալատներ :
Ունեցան բազմաթիւ նահապետներ ու իշխաններ,
որոնք կառավարեցին երկիրը :

Հին Հայերը ընդհանրապէս իրենց տունները կը
փորէին ժայռերու և հողին մէջ : Խոշոր սրահներ կը
չինէին և սենեակներ, ուր կը բնակէին : Խոշոր ջրհո-
րի բերանի պէս դռներէ կը մտնէին ներս : Երկու
դռու կ'ունենային . մէկը՝ մարդոց համար, իսկ
միւսը՝ կենդանիներու համար : Կենդանիներն ալ կը
բնակէին հողին մէջ փորուած աղւալի սենեակնե-
րու մէջ :

Գիւտէին զարեջուր չինել և խմել : Անոնց
խմած զարեջուրը շատ բարկ, զօրեղ էր : Խոշոր գու-
րերու մէջ լեցուած կ'ըլլային, ուրկէ երկար և մէջը
ծակ եղէգներով զարեջուրը կը ծծէին ու կը խմէին :

Հին ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԸ . — Անոնք կը պաշտէին եր-
կինքն ու երկիրը, կը յարգէին նաեւ կենդանիներն
ու ծառերը, որովհետեւ, կը տեսնէին որ ծառերը ինք-
նիրեն կ'աճին ու կը մեծանան . կը կարծէին թէ ա-
նոնց մէջ հողի կայ, ինչպէս որ մարդուն մէջ հողի
կենտրոն կը մեծնայ : Ամէնէն աւելի կը պաշտէին
սօսի (զատազ) ծառը և ինքզինքնին կը նուիրէին
անոնց, որովհետեւ կը հաւատային թէ անոր տերե-
ւութուն խշրտոցները իրենց մեռնող հայրերուն հո-
գիներուն ձայնն է : Անոր տերեւներուն սօսափել-
նէն զուշակութիւններ կ'ընէին :

Հայերը կը պաշտէին նաեւ Վահագն աստուածը,
որ քաջութիւն և իմաստութիւն կուտար զինքը պաշ-
տողին : Անիկա ծագող արեւին աստուածն էր :

Հայերն ունէին ուրիշ աստուածներ ալ, ինչպէս
Տիր, Տիւր, Աստուածը և այլն :

Անոնք կը յարգէին նաեւ իրենց օձախը և իրենց
հայրերուն հողիները : Երբ սեղան նստէին, սեղանին
վրայ տեղ մը պարապ կը ձգէին, և այդ պարապ տե-
ղը կը դնէին պնակով կերակուր, հաց : Ան մեռնող
հայրերուն բաժինն էր : Հայերը կը հաւատային նաեւ
թէ մեռնող հայրերու հողիները կու գան և կերա-
կուրին հիւթը կը ճաշակեն, բայց նիւթը չեն ճաշա-
կեր :

Հին Հայերը երբոր հաստատուեցան Հայաստան,
սկսան երկրագործութիւն ընել և անասուններ պա-
հել : Ունէին ոչխարներ, եզներ, կովեր, մանաւանդ
ձիեր : Կը հանէին զինի, իւղ, թուղ, նուռ, սերկելի,
ձիթապտուղ . անասուններէն կը հանէին տախտակ,
փայտ և այլն :

Հին ՀԱՅՈՑԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻԻՆԸ . — Այս
բոլոր արդիւնքները մաս մը իրենց պէտքերուն հա-
մար կը զործածէին և մաս մըն ալ կը տանէին օտար
երկիրներ և կը ծախէին, վաճառականութիւն կ'ընէ-
ին : Որպէսզի ծամբան գողերուն չհանդիպին և չկո-
ղտուեն կարաւաններով կը ծամբորդէին :

Բայց ամէնէն աւելի գետերուն վրայէն կը
ծամբորդէին լաստերով : Լաստերը կը չինէին ուռե-
նիներէ (սօսիւտ), կը հիւսէին և վրան կաշիով կը
պատէին : Գետին հոսանքին կը ձգէին և ստքի վը-
րայ կեցած մարդեր երկար փայտերով կը ղեկավա-
րէին նաւը :

Երբեմն ալ տիկերով կը չինէին . տիկերը օդով
կը լեցնէին, իրարու կը կապէին, վրան թիթե տախ-
տակ կը դնէին և անոնց վրայ իրենց բեռները կը
բեռնէին :

Իւրաքանչիւր նաւի մէջ կը գտնուէր էջ մը, մեծ
նաւերուն մէջ ալ՝ աւելի : Անոնք կ'երթային Բա-

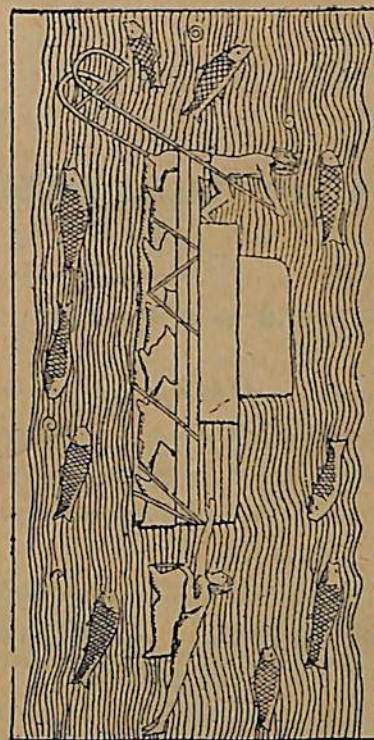
Բարեւոյն, հոն կը ծախէին իրենց վաճառքը, նաւին
փայտերը և յարդն ալ կը վաճառէին և կաշիները
էջերու վրայ բեռցնելով, ցամաքով ետ կը դառնային:

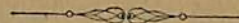
Եփրատ գետի վրայ լաստ

Գետն ի վեր չէին կրնար երթալ, որովհետեւ հոսանքը
թոյլ չէր տար: Երբ Հայաստան դառնային, նորէն
նաւեր կը չինէին և դարձեալ կ'երթային Բարեւոյն:

Տիկով Լաս կամ Քիլի

Յոյն նշանաւոր պատմիչը՝ Հերոդոտոս չափ
հետաքրքրութեամբ և մանրամասնութեամբ կը նկար-
ագրէ հայ վաճառականներու նաւագնացութիւնն ու
գործերը:

Ժ. Գ Ա Ս

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐԸ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Հայ աւանդութիւնը կը պատմէ թէ, հայախօս մեր նախնիքներն ունեցած են ցեղին առաջնորդները կամ Նահապետները, որոնք կառավարած են հայ ժողովուրդը, զանոնք առաջնորդած են Հայաստան :

Այդ նահապետներու անունները մեզի հասած են Խորենացի հայ պատմիչին միջոցաւ, որ քաղած է հայ գուսաններու երգերէն: Նշանաւոր նահապետներ եղած են Հայկ, Արմենակ, Արմայիս, Գեղամ, Արամ, Արա Գեղեցիկ, Անուշաւան, Զաւրմայր, Պարոյր, Հրաչեայ, Երուանդ եւ այլն :

Հայկը մեր նահապետներուն առաջինն է, որ իր ժողովուրդը կը մտցնէ Հայաստան. մեծ պատերազմ կը մղէ Վանայ ծովուն մօտ, կը շինէ Հայկաճէն քաղաքը:

Հայկի որդին Արմենակ իր ժողովուրդը կ'առաջնորդէ Երասխ գետի հովիտը, Այրարատեան դաշտը Արագած լեռան շուրջը:

Արմենա՛կ որդին էր Արմայիս. ան շինած է Արմաւիր քաղաքը, որ եղած է գլխաւոր կեդրոնաւայրը հայ նահապետներուն օրով: Արմայիսի որդին էր Շաւրայ, որ համբաւաւոր եղած է իբրեւ շատակեր: Շաւրայի անունով կոչուած է Շիրակի դաշտը:

Արմայիսի թոռնիկն էր Գեղամ. որ մեծ, աչքառու նահապետ մը եղաւ: Անոր անունով Գեղամայ ծով կոչուեցաւ Հայաստանի ամէնէն գեղեցիկ մէկ լիճը անուշիկ ջրերով:

ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՒ ՀԱՅ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐԸ. — Հայախօս մեր նախնիքները Հայաստան մտնելէ և տեղացի բնիկներուն հետ խառնուելէ յետոյ, Հայաստանը դարձաւ մեր պատմական հայրենիքը: Հոն տեղի ունեցան շատ դէպքեր, ապրեցան մեր հայրերը:

Մինչև 500 թըուականը, Քրիստոսէ առաջ, մեր պատմութեան համար գրաւոր արձանագրութեաներ և աղբիւրներ չկան. այս շրջանը մութ է: Չենք զիտեր ստոյգ կերպով թէ որո՛նք եղած են Հայաստանի առաջնորդ իշխանները: Սակայն Մովսէս Խորենացի հայ պատմիչը օգտուելով իր օրով հայ Գուսաններու եր

Մովսէս Խորենացի

Հայկ Նահապետ

Քոթրեանցի կը յիշէ բաղմամբ իւ նահապետներու անուններ, անոնց դարձերը կը պատմէ։ Այդ նահապետներէն շատերը չենք գիտեր թէ ի՛նչ դարձեր կատարած են, բայց կան նշանաւորները, որոնց ըրած մեծագործութիւնները կը ներկայացնէ Քոթրեանցի։

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ, ՅԵՂԻՆ ՄԵՆ՝ ՀԻՄՆԱԴԻՐԸ. —

Այդ բաղմամբ իւ նահապետներուն է՛ն նշանաւորը եղած է Հայկ, որ հայախօս հայերը բերած մայրուցած է Հայաստան. ան եղած է մեր ցեղին հիմնադիր մեծ նահապետը։ Ամէնէն նշանաւոր պատերազմը մղած է Հայկ՝ Վանայ ծովուն մօտերը, Հայոց ձոր կոչուած տեղը։ Այդ տեղ Ասորեստանի մէկ մեծ բռնակալին դէմ վճռական ճակատամարտ մը տեղի ունեցած է, ուր Հայկ յաղթանակ տարած է։ Թշնամիին մեռած տեղը, պատերազմի դաշտը կոչած է Գերեզմանի։ Հայոց ձոր դաւառը կը զտնուի Վանայ ծովուն հարաւ

արեւմտեան կողմը։

Հայկ չինած է իրեն համար քաղաք մը, որ կոչուած է Հայկաշէն։ Այս քաղաքը կը զանուէր Վանայ ծովուն հիւսիսային արեւմտեան կողմը։

ԱՐՄԵՆԱԿ, ԱՐՄԱՅԻՍ ԵՒ ԳԵՂԱՄ. — Հայկէն յետոյ հայ աւանդական պատմութեան մէջ նշանաւոր նահապետներ կը յիշուին Արմենակ, Արմայիս, Գեղամ և այլն։ Արմենակ կը նկատուի Հայկի որդին, որ Հայկէն յետոյ եղաւ իր ժողովուրդին վարիչ առաջնորդը։ Ան Հայերը տարաւ աւելի վեր, դէպի հիւսիս արեւելք, Երասիս գետին հովիտները, Արագած լեռան շուրջը։

Արմենակի կը յաջորդէ որդին Արմայիս, որ կը չինէ Արմաւիր քաղաքը։ Անկէ ետքը երկար ատեն Արմաւիր կ'ըլլայ հայ նահապետներու բնակավայրը։ Արմայիսի մէկ որդին էր Շարայ, որ համբաւաւոր էր իբրեւ շատակեր։ Արմայիս զայն բնակեցուց Արագածի դաշտին մէջ, որ Շարայի անունով կոչուեցաւ Շիրակ։ Շիրակի դաշտը շատ պողարեր երկիր մըն է Մեր հայրերը առած մ'ունէին և կ'ըսէին.

« Թէ քո Շարայի որդորն է,

Մեր Շիրակայ ամբարքն չեն։ »

Արմայիսի թոռնիկն էր Գեղամ, որ եղաւ աչքառու և սիրելի նահապետ մը. անոր անունով Հայաստանի ամէնէն գեղեցիկ մէկ լիճը կոչուեցաւ Գեղամայ ծով, որ ունի անուշ ջուր և առատ ձկներ։ Այդ լճին քովի գաւառը կոչուեցաւ Գեղարբունիք։

Գեղամի որդին էր Սիսակ, որուն անունով Գեղամայ ծովին արեւելեան և հարաւային կողմը տարածուած երկիրը կոչուեցաւ Սիսական կամ Սիւնիք։

ԺԱ . Դ Ա Ս

ՀԱՅ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Հայ նահապետներուն մէջ աչքառու դէմք մըն է Արամ, որ Ուրարտուի էն նշանաւոր թագաւորին անունն է: Հայերը, երբ Ուրարտուի ժողովուրդը հայ դարձուցին և բոլորը սկսան հայերէն խօսիլ, իրենց նահապետը համարեցին Արամէն, որուն անունը կոչեցին Արամ:

Արա Գեղեցիկ և Անուշաւան սիրտով, հոգիով հայ իշխաններու տիպարներ են. Արա Գեղեցիկ կը մնայ հաւատարիմ իր կնոջ աւելի կը նախընտրէ մեռնիլ քան թէ օտար իշխանուհիի մը, Շամիրամի ամուսինն ըլլալ:

Անուշաւան փոքր եղած ատեն նուիրուած է Սօսիներու Անտառին, հայ նահապետներու ոգիներուն, որպէսզի միշտ հայ մնայ հոգիով ու սրտով: Այդպէս ալ եղած է. ան գերի տարուած է Ասորեստան, բայց օտար երկրին մէջ և օտար պալատի մէջ ան միշտ մնացած է հայ, խելացի, խոհեմ իշխան մը:

Մինչև Պարսր նահապետը կարեւոր գործեր կատարող նահապետներ չեն եղած:

✕ ԱՐԱՄ ՆԱՀԱՊԵՏ. Հայ աւանդական պատմութեան մէջ մեծ անուն ունի Հայոց Արամ նահապետը: Մենք զիսենք արդէն Ուրարտուի Արամէ թագաւորը շատ մեծ գործեր ըրած և համբաւաւոր եղած է: Բնական է որ անիկա իր ժողովուրդին ամէնէն սիրելի և յարգելի անուն մը թողուցած է: Երբ հայախօս Հայերը խառնուեցան Ուրարտուի ժողովուրդներուն հետ և բոլորը սկսան հայերէն խօսիլ, անոնք սկսան պարծանքով յիշել միշտ իրենց Արամի իշխանը, որուն անունը կրճատուելով եղաւ Արամ:

Անշուշտ այսպիսի քաջ մարդու մը անունը հայերն սկսան դնել իրենց պաւակներուն ալ: Արամ անունով այդ հայ իշխաններուն մէջ ալ զօրաւոր անհաւաներ եղած են. հայերը զանոնք բոլորն ալ մէկ անունով յիշած են՝ Արամ:

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ, ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ. — Հայ նահապետներուն մէջ յոյժ համբաւաւոր եղած է Արա Գեղեցիկ: Ինչպէս Արամի, նոյնպէս Արա Գեղեցիկի պատմութիւնը մենք տեսած ենք Հայոց պատմութեան տարրական գիրքերուն մէջ: Արա Գեղեցիկ հայ ժողովուրդին ամէնէն սիրելի մէկ հերոսն է, անիկա լաւ համարած է պատերազմիլ և մեռնիլ, քան թէ ուրանալ հայաւթիւնը, օտար թագուհիի մը՝ Շամիրամի ամուսինն ըլլալ:

Արա Գեղեցիկի որդին կը յիշուի Կարգոս, որ իր հօրը պէս քաջ և ազնիւ հայաւ տիպար մըն է:

Կարգոսի որդին էր Անուշաւան, որ փոքրիկ մանուկ եղած ատեն նուիրուած է Սուեաց անտառի հայկական աստուածներուն: Մեր պապերը կը պաշտէին Սօսի ծառերը, որովհետեւ կը կարծէին թէ իրենց հայրերուն, նահապետներուն հոգիները կը մանեն այդ ծառերուն մէջ և անոնց տերեւներուն

սօսափիւնը հոյն հոգիներու ձայնն է: Անուշաւան
նուիրուեցաւ իր հայրերու հոգիներուն, որպէս զի

Անուշաւան սօսիներուն կը նուիրուի

հարազատ հայ մնայ, և իբրեւ հայ գործէ:

ՈՒՐԻՇ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐ. — Անուշաւանէն ետք
ուրիշ բազմաթիւ հայ նահապետներ եղած են, որոնց
մէջ կը յիշուին Պարեա, Զաւան, Շաւարշ, Նորայր,
Զարմայր ևայլն:

Անոնց գործերը չեն յիշուիր:

ԺԲ . Դ Ա Ս

ՊԱՐՈՅՐ ԵՒ ՆՐԱԶԵԱՅ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Սկայորդիի որդին էր Պարոյր: Անոր ժա-
մանակ Մարաց Կիաքսար թագաւորը զօրք ժող-
վեց և Նինուէի վրայ գնաց, բայց բարբարոս-
ներուն պատճառով ետ դարձաւ ու անոնցմէ
յաղթուեցաւ: Քանի մը տարիներ ետքը, խըն-
ջոյքի մէջ սպաննեց անոնց գլխաւորները և մը-
նացածնեւր վռնտեց: Բարեկամ եղաւ Պարոյրի
և Բաբելոնի իշխանին, որոնց հետ Նինուէն
գրաւեց և կործանեց: Սարգանաբալ ինքզինքն
այրեւ: Կիաքսար թագով պատուեց Պարոյրը,
որ եղաւ Հայերուն առաջին թագաւորը:

Պարոյրի յաջորդեց Հրաչեայ, որ իր հօրը
պէս բարեկամ եղաւ Մարաց և Բաբելացւոց հետ:
Նաբուգոդոնոսորի օգնութեան երթալով, երու-
սաղէմը առին և հրեայ գերիներ բերին: Հրա-
չեայ փոքրիկ զաղթականութիւն մը բերաւ և
նստեցուց Հայաստան. Սմբատ կամ Շամբատ
հրեայ իշխանէն սերեցան Բագրատունիները:
Հրաչեայի յաջորդներու մասին բան մը չենք
գիտեր դժբախտաբար:

ՊԱՐՈՅՐ ԵՒ ԿԻԱՔՍԱՐ. — Սկայորդի նահապետին որդին էր Պարոյր, որ Հայոց առաջին թագաւորը եղաւ:

Պարոյրի ժամանակ Ասորեստանի կամ Նինուէի թագաւորները չառ զեղխ ու անպարկէշտ կեանք մը անցնելով սկարացած էին: Իրենց երկիրը աղքատացած էր:

Ասորեստանի արևելեան կողմը երկիր մը կար, ուր կը բնակէին Մարերը կամ Մեղացիները: Այդ երկրին իշխանն էր Կիաքսար: Կիաքսար իր զինուորները կանոնաւորեց, երկիրը բարեկարգեց և իր թշնամիները պատժեց: Ան ուղեց Նինուէի վրայ երթալով քաղաքը պաշարել և զրտել, Ասորեստանի թագաւորն ալ սպաննել: Առաւ իր զինուորները և զնաց պաշարեց:

Բայց ուրիշ բարբարոս վայրենի ժողովուրդներ՝ Սկիւթացիները իր երկիրը յարձակեցան և սկսան թալանել: Կիաքսար ստիպուեցաւ իր երկիրը պաշտպանելու համար թողաւ Նինուէն և ետ դառնալ: Կոռեցաւ բարբարոսներուն հետ և յաղթուեցաւ: Խոնարհեցաւ և պարսաւորուեցաւ տուրք տալ:

Քանի մը տարի վերջը սկսաւ ուրիշ դրացի իշխաններու հետ բարեկամութեան դաշինք հաստատել: Պարոյր իշխանին հետ ալ բարեկամացաւ: Օր մը բարբարոսներուն զինուորները խնջոյքի հրաւիրեց և խնջոյքի մէջ զինուկցած առեն՝ իր զօրքերով սպաննեց զանոնք: Սկսաւ բարբարոսները վտարել իր երկրէն:

Անկէ ետքը Պարոյրի և Բարեւոյի իշխանին հետ նորէն յարձակեցաւ Նինուէի վրայ: Քաղաքը պաշարեցին և զրաւեցին. իսկ Ասորեստանցիներու թագաւորը, Սարգանալալ, թշնամիներուն ձեռքը չիցնալու համար, ինքզինքը կրակը ձգեց և իր ըն-

տանիքին հետ իր պալատի բոցերուն մէջ այրեցաւ:

Կիաքսար շնորհակալ ըլլալով Պարոյրին՝ անոր թագաւորական թագ տուաւ: Այսպէսով Հայերը Ասորեստանցիներուն տուրք տալէ ազատեցան և ունեցան իրենց թագաւորը:

ՀՐԱՉԵԱՅ ԵՒ ԻՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ. — Երբ Պարոյր մեռաւ, անոր յաջորդեց իր որդին Հրաչեայ: Անոր այս անունը տուած էին, որովհետեւ զեղեցիկ ղէմք, պայծառ երես ու բոցեղէն աչքեր ունէր:

Հրաչեայ իր հօրը պէս բարեկամ եղաւ Մարաց և Բարեւացուց հետ: Եւ այդ պատճառով Բարեւոյի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորին օգնութեան զնաց:

Նարուգոդոնոսոր և Հրաչեայ, ժողովելով իրենց զինուորները, արշաւեցին Հրեաներու երկիրը, Երուսաղէմի վրայ:

Երկար ժամանակ պաշարեցին քաղաքը և ստուիկ սով ինկաւ բնակիչներուն մէջ: Անոնք ստիպուեցան անձնատուր ըլլալ: Նարուգոդոնոսոր Հրեաներու թագաւորին աղաքը՝ սպաննել տուաւ անոր աչքին առջեւ, յետոյ անոր աչքերը փորել տուաւ և Բարեւոյն զերի զրկեց:

Հրաչեայ և Նարուգոդոնոսոր մասն Երուսաղէմ հոն փառաւոր տաճար մը կար, Սողոմոն Իմաստունի շինած տաճարը. մասն անոր մէջ, թանկագին առարկաներ առին և ապա տաճարն ու քաղաքը կործանեցին:

Բազմաթիւ Հրեաներ զերի տարին Բարեւոյն: Հրաչեայ այդ հրեայ զերիներէն խումբ մը բերաւ ընտելեցուց Հայաստանի մէջ: Այդ զերիներուն մէջ նշանաւոր էր Շամբար կամ Սմբատ անունով իշխանը, որուն սերունդէն առաջ եկաւ Բագրատունեաց մեծ նախարարութիւնը:

Հրաչեայի յաջորդեցին մէկ երկու թագաւոր-

ներ, որոնց մասին դժբախտաբար մեծ բան մը չենք
 դիտեր. սենոնց պատմութիւնը կորսուած է:

ԺԲ . ԴԱՍ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Հրաչեայէն ետք աչքառու թագաւոր մը
 եղաւ Երուանդ, որ քիչ ապրած ըլլալուն հա-
 մար կոչուած է Սակաւակեաց:

Երուանդի որդին էր Տիգրան Ա., որ շատ
 գեղեցիկ, խելացի և քաջ մէկն էր. ան կարգի
 դրաւ իր զինուորները, ձիաւորները բազմա-
 ցուց, նոր զէնքեր տուաւ անոնց ամէն մէկին
 ձեռքը. ապա քալեց Հայաստանի արեւմտեան
 կողմը. բարեկամացաւ Պարսից Կիւրոս թագա-
 ւորին հետ, որ Աթդահակի թոռն էր և կու-
 ղէր իր պապին ձեռքէն խել իշխանութիւնը:
 Աթդահակ վախէն երազ մը տեսաւ. Հայոց
 լեռներէն մէկին վրայ կին մը երեք կըտ-
 րիճ կը ծնի, երեքը մէյ մէկ կենդանի լըրայ

մէյ մ կ կողմ կ'երթան. երրորդը վիշապի մը
 վրայ նստած կու գայ կ'սպաննէ Աթդահակը. որ
 երազէն արթննալով խորհրդականները կը կան-
 չէ, խորհուրդ հարցնելու համար:

ԵՐՈՒԱՆԴԻ ՍՍԿԱՒԱԿԵԱՅ . — Հրաչեայէն ետք
 Հայաստանի թագաւորներէն մէկն էր Երուանդ, որ
 կարճ ժամանակ թագաւորած ըլլալուն համար կոչ-
 ուած է Սակաւակեաց: Երուանդ ստիպուեցաւ իր
 երկրին վրայ յարձակուի գործող Մարեբունդէմ
 կռուիլ. պարտուելով պարտաւորուեցաւ խոնարհիլ
 և տուրք վճարել: Սակայն աւելի ետքը զուլի վեր-
 ցուց Աթդահակի դէմ. այն ատեն Աթդահակ Երուանդի
 վրայ զրկեց իր թոռը՝ Կիւրոս, որ խաբէութեամբ
 մտաւ Հայաստան, ստիպեց Երուանդը վճարել իր
 տուրքը և բարեկամանալ:

ՏԻԳՐԱՆ Ա. ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ . — Տիգրան մեր
 թագաւորներուն ամէնէն զօրաւորը, ամէնէն իմաս-
 տունը և քաջն էր: Մեր պապերն ու գոսանները
 այսպէս կը նկարագրէին Տիգրանը:

Անոր մազերը չէկ էին ու գանգուր, երեսը զը-
 ուարթ, սպիտակ ու կարմիր, քաղցրահայեաց, մար-
 մնով յաղթանդամ, թիկունքը լայն, ազդրները լե-
 ցունկեկ, ասները չափաւոր. իսկ ինքը պարկեշտ էր ու
 չափաւոր ամէն բանի մէջ, թէ կերուխումի և թէ
 դուարձութիւններու մէջ: Նա ամէնքին վրայ հաւա-
 սար աչքով կը նայէր, արդար էր և դիտած:

Իր երկիրը բարեկարգելու համար հոգ տանելով
 կանոնաւորեց իր զինուորները: Հեծելազօրքը բաւա-
 ցուց, հետեակ զօրքը կրթեց և ամէնուն ձեռքը սուր,
 տէգ ու նիզակ տուաւ, վահաններով ու զրահներով
 զինեց:

Տիգրան այսպիսի ընտիր զինուորներուն զըլու-

իւր անցնելով արշաւեց Հայաստանի արեւմտեան կողմը և զորաւեց չափ երկիրներ ու անոնց վրայ հարկ դնելով դարձաւ իր հայրենիքը :

Հայերն սկսան հարստանալ, վաճառականութիւն ընել, իրենց պէտք եղած նիւթերը հեռու տեղերէ հը բերէին . անկէ ետքը սկսան աղէկ հագնիլ ու լաւ ապրիլ :

Տիգրանի ժամանակ Մարաց թագաւորն էր Ամրահակ : Անոր թոռը՝ աղջկան զաւակն էր Կիւրոս . որ Պարսիկներուն իշխանն էր : Կիւրոս կ'ուզէր իր պապին ձեռքէն թագաւորութիւնը խլել, ասոր համար լարեկամացաւ Տիգրանի հետ :

Աժդահակ իմանալով Կիւրոսի և Տիգրանի բարեկամանալը՝ չափ վախցաւ . զիչէր ցերեկ կը մտածէր իր վիճակին վրայ :

Գիշեր մը սոսկալի երազ մը տեսաւ : Իբրեւ թէ Հայոց լեռներէն մէկին վրայ ծիրանի հաղած կին մը նստած էր : Նա յանկարծ երեք չափահաս կարիճներ ծնաւ : Անոնցմէ առաջինը առիւծի մը վրայ նստած արեւմտեան կողմը գիւմեց . երկրորդը ինձի մը վըրայ նստաւ ու գիւմեց դէպի հիւսիս . իսկ երրորդը՝ անաղին վիշապ մը սանձելով յարձակեցաւ Մարաց տէրութեան վրայ :

Երրորդը առիւծի նման թեւեր առած հասաւ Աժդահակի պալատին մօտ, սրուն տառիքին վրայ Աժդահակ զոհ կը մատուցանէր, թաւ դէպի թագաւորը և կ'ուզէր կռուքերը կործանել . Աժդահակ մէջ մտաւ ու կռուի բռնուեցաւ այդ կարիճին հետ, բայց յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ :

Աժդահակ սարսափած արթնցաւ և իր մօտ կանչեց խորհրդականները, անոնց պատմեց իր երազը ու խորհուրդ հարցուց :

ԺԳ . Դ Ա Ս

ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ԻՐ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Աժդահակ հեռեւելով իր խորհրդականներու խորհուրդին, ամուսնացաւ Տիգրանուհիի հետ, ուղեց զօրծիք ընել զայն, սպաննելու համար Տիգրանը, բայց Տիգրանուհի տեղեկացուց իր եղբորը : Երբ Աժդահակ Տիգրանը հրաւիրեց իբրեւ թէ բանակեցելու համար, Հայոց արքան զօրքով զնաց, քոյրն աղաթեց և Աժդահակին յաղթեց . զերիները տարաւ և Մասիսի մօտ բնակեցուց . անոնցմէ սերած են Մուրացան և Խաւարաւկան զերդաստանը :

Տիգրանի յաջորդներէն է Վահագն, որ իր քաջութեան համար իբրեւ աստուած պաշտուած է Հայերէն և Վրացիներէն : Անկէ ետք մէկ քանի անձանօթ իշխաններ եղած են . անոնցմէ մէկն է Վան . աս անձանօթ իշխաններուն օրով Պարսից Դարեհ թագաւորը արշաւեց Հայաստան և հարկատու դարձուց . հայ թագաւորներէն նշանաւոր եղած է Վահէ, որ Մեծն Աղեքսանդրէն սպաննուած է :

ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ԱԺԴԱՀԱԿԻ ԵՐԱԶԸ . — Աժդահակ
և իր խորհրդականները մտածեցին խարդախութիւ-
նով սպանել կամ թունաւորել Տիգրանը: Աժդահակ
գետական ղրկեց ընծաներով Տիգրանի եւ խնդրեց,
որ Տիգրանուհի քոյրը իրեն կնութեան տայ: Տիգրան
ընդունեց եւ իր քոյրը ղրկեց Մարաստան: Աժդա-
հակ պատուով ընդունեց Տիգրանուհին:

Օր մը Աժդահակ Տիգրանուհիին ըսաւ .

— Դուն չես դիտեր թէ որչափ նախանձոտ է
Տիգրանի կինը՝ Զարուհին . ան աչք տնկած է քու
վրայ եւ մեր դէմ կը զրգոէ Տիգրանը, որպէսզի Տիգ-
րանը Մարերու թագաւոր ըլլայ եւ ինքն ալ թա-
ղուհի: Հնար մը դաիւր այս խայտառակութեան վերջ
մը դնելու համար:

Հին Տիգրանականի աւերակները

Տիգրանուհի շուտով հասկցաւ Աժդահակի միա-
քը, հաւատարիմ մէկու միջոցաւ դադարն իմաց տը-
աւաւ Տիգրանին՝ Աժդահակի խորհուրդը:

Ուստի երբ Աժդահակ Հայոց թագաւորը հրաւի-
րեց որ երկու երկիրներուն սահմանադրութիւն իր
թէ կարեւոր գործի մը վրայ խորհրդակցութիւն ը-
նելու համար, Տիգրան իր գործն առաւ եւ Մարաց
վրայ գնաց:

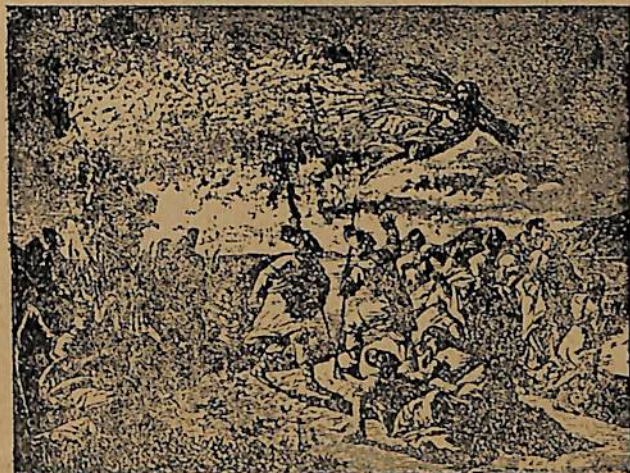
Տիգրանուհի յարմար միջոցը գտաւ իր եղբորը

բանակը փախչելու համար: Կռիւն սկսաւ . Տիգրան
յաղթեց. չափերն սպաննուեցան: Աժդահակի առա-
ջին կինը՝ Անոյշ եւ թագաւորական ցեղէն բաղձաթիւ-
աղջիկներ ու պատանիներ գերի ինկան:

Տիգրան իր այդ գերիները տարաւ նստեցուց
Մասիս լեռան մօտերը: Անոնցմէ առաջ եկան Մու-
րացան (այսինքն՝ Մարաց) նախարարութիւնը:

Տիգրանի բարեկամ Կիւրոսը տէր եղաւ Աժդա-
հակի թագաւորութեան ու երկրին:

ՎԱՀՍԳՆ ՎԻՇԱՊԱՔԱՂ . — Աւանդական պատ-
մութեան համեմատ Տիգրանի յաջորդն է անոր մէկ
որդին Վահագն, որ իր քաջագործութիւններուն հա-
մար չփոթուած է Վահագն աստուածին հետ: Մեր
երգիչները զարմանալի բաներ կը պատմեն անոր
մասին . կ'ըսեն թէ վիշապներուն հետ կռուած և

Յարդգողի նանապարհը

յաղթած է ան. այդ պատճառով կոչուած է նաև Վիշապաֆաղ (վիշապ սպանող) : Կ'ըսէին դարձեալ թէ Ասորոց Բարչամ նահապետին յարդը յափշտակած ու երկինք տարած է, բայց ճամբան յարդը թափթըփելով ասողերու փոխուած է: Մինչև հիմակ կայ և Յարդգողի ձանապարհ կը կոչուի:

Ոչ միայն Հայերը այլև Վրացիները անոր արձանը կանգնած էին և կը պաշտէին զոհերով. զայն կը նմանցնէին նաև առաւօտուն ծագող արեւին:

ՎԱՆ, ԴԱՐՆԷ, ՎԱՀԷ ԵՒ ՄԵՐՆ ԱՂԵՔԱՆԵՐ
— Վանագնէն ետք եղած են մէկ քանի հայ իշխաններ, բայց անոնց վրայ բան մը չենք զիտեր: Սնոնց մէջէն մէկն էր Վան, որուն անունով Շամիրամակերտ քաղաքը կոչուեցաւ Վան, իսկ Աղի կամ Բզնունեաց ծովը՝ Վանալ ծով:

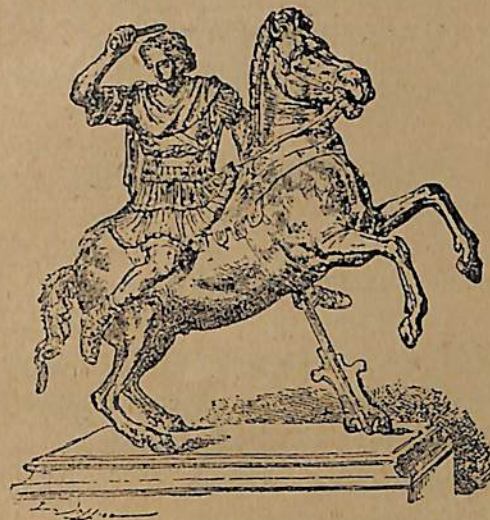
Այս անձանոթ հայ իշխաններուն օրով էր որ Պարսից թագաւոր եղած էր Դարեհ. ան շատ զօրաւոր իշխան մըն էր: Դարեհ ուղեւոր չափերը բաւորովին նուաճել, յարձակում գործեց մեր երկիրը քանի մը անգամ. Հայերը շատ մեծ դիմադրութիւն ցոյց տուին, բայց ամէնէն վերջը պարտուեցան և ստիպուեցան հարկատու ըլլալ Պարսիկներուն:

Նոյն պէս այդ անձանոթ հայ իշխաններէն մէկն էր Վանե, որ քաջ մարդ մըն էր:

Մեծն Աղեքսանդր բազմաթիւ զօրքով կ'արշաւէ Պարսիկներու երկիրներուն վրայ. սրով նետել Վանէ Պարսից թագաւորին բարեկամն ու զաշնակիցն էր, իր զինուորներով օգնութեան կը փութայ Պարսից թագաւորին:

Մեծ պատերազմ կը մղուի Խոսր ըսուած զաշնակ մէջ. յետոյ Արքելա կոչուած քաղաքին մօտ Յոյները կը յարձակին Պարսիկներուն վրայ, որոնք կը

փախչին. Հայերը տեսնելով որ Պարսիկները փախուտ կուտան, իրենք ալ կը քաշուին. Վանէ կ'առ-

Աղեքսանդր ձի հեծած կը կռուի

նէ իր զինուորները եւ կը քաշուի Հայաստան:

Մեծն Աղեքսանդր ուղեց հնազանդեցնել Վանէն, ասոր համար քալեց անոր վրայ. Վանէ դէմ ելաւ անոր եւ քաջաբար կռուեցաւ. սակայն կռուի միջոցին Աղեքսանդր նետով մը սպանեց զայն:

Հայաստան անկէ ետքն ինկաւ Աղեքսանդրի իշխանութեան տակ:

ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԺԴ. Դ Ա Ս

ԱՐՏԱՇԷՍ ԵՒ ԶԱՐԵԶ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Վահէի մահէն ետք Մեծն Աղեքսանդր Հայոց վրայ կուսակալ կարգեց Միհրան անուն օտար մէկը. Աղեքսանդրի մեռնելէն ետք իրեն հինգ զօրապետներն իրենց մէջ բաժնեցին ամէն երկիրներն ու տիրեցին. զօրապետներէն մէկն էր Սելեւկոս. ան իր իշխանութեան ներքեւ առաւ Հայաստանը: Հայ իշխան մը Եդուարդ կամ Ադուարդ ապստամբեցաւ և կէս անկախ եղաւ:

Հայաստան երկու մասի բաժնուած էր. այդ մասերը կը կոչուէին Մեծ Հայք, Փոքր Հայք: Մեծ Հայքի իշխանն էր Արտաշէս, իսկ Փոքր Հայքինը Զարեհ: Արտաշէս ապստամբեցաւ և ինքզինքը յայտարարեց թագաւոր: Աննիբալի խորհուրդով շինեց Արտաշէս քաղաքը Երասխ գետին վրայ:

ՀԱՅԵՐԸ ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Երբ որ Վահէ մեռաւ, Հայաստանը ինկաւ մեծըն Աղեքսանդրի իշխանութեան տակ:

Աղեքսանդր Մակեդոնացին երբ տէր եղաւ Հայաստանի, անոր վրայ կուսակալ դրաւ Միհրան անուն օտարական իշխան մը:

Աղեքսանդր Մակեդոնացին ղեռ երիտասարդ էր երբ մեռաւ: Անոր զօրապետները սկսան անոր զրաւած ըսլոր երկիրները իրենց մէջ բաժնել և կառավարել: Անոնցմէ մէկն էր Սելեւկոս, որ կամաց կամաց իր ձեռքին տակ առաւ Ասիական երկիրները: Հայաստան երկու մասի բաժնուած էր այն ատեն. Մեծ Հայք և Փոքր Հայք: Այդ երկու մասերուն վրայ իրարու ետեւէ սկսան իշխել օտար եւ հայ իշխաններ կամ կուսակալներ:

Հայերը, մանաւանդ Մեծ Հայքի իշխանները, կ'ուզէին անկախ ըլլալ, ասոր համար մէկ քանի անգամ ապստամբեցան. բաւական յաջողեցան. որովհետեւ գրեթէ կէս մը անկախ եղան:

Այդ նշանաւոր իշխաններէն մէկն էր Նդուարդ կամ Ադուարդ: Ան շատ քաջ մարդ էր, հայրենասէր և ազատասէր: Ան ժողովեց հայ կարիճներ, զէնք առաւ անոնց, քաջալերեց եւ ապստամբեցաւ:

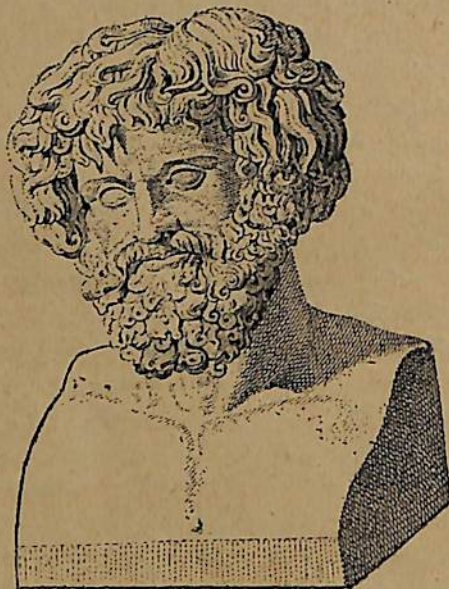
Բայց Սելեւկոս պատերազմեցաւ Ադուարդի դէմ. Հայերը շատ քիչ էին եւ շատ զէնք չունէին, ասոր համար յաղթուեցան. ուստի հպատակեցան Սելեւկեաններուն, բայց կէս մը պաւեցին իրենց անկախութիւնը:

ԱՐՏԱՇԷՍ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԱՐՏԱՇԻՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ. — Մեծ Հայքի նշանաւոր իշխաններէն մէկն էր նաեւ Արտաշէս. անոր օրով Փոքր Հայքի վրայ իշխան էր Զարեհ:

Արտաշէս քաջ իշխան մը եղաւ . ուղեց Հայաստանի երկու մասերն ալ միացնել : Անիկա նախ աշխատեցաւ սիրելի ըլլալ Հայերուն՝ ամէն կերպով . կանոնաւորեց իր բանակը եւ աստամբելով ինքզինքը անկախ հռչակեց . թագաւոր եղաւ եւ իր անունով զբաւ կտրել տուաւ :

Արտաշէս եղաւ հիմնադիրը Արտաշիսեան Հարսուրբեան : Հայ լեզուն տարածեց Հայաստանի մէջ եւ պարտադրեց ամէնուն հայերէն խօսիլ :

Անոր ժամանակ կարքեղանացի հռչակաւոր զօ-

ԱՃՃԻԲԱԼ

րտակա մը՝ Աննիրալ, Հռոմայեցիներէն յաղթուելով, փախաւ եւ եկաւ Հայաստան, Արտաշէսի մօտ :

Արտաշէս սիրով ընդունեց զայն եւ իր պալատին մէջ պահեց : Ան իրեն հիւր եկող այդպիսի նը-

շանաւոր մէկը մարդու չէր յանձներ . Աննիրալի հետ խնջոյքներ կը սարքէր, որսի կ'երթար :

Անգամ մը որսի ժամանակ Աննիրալ գեղեցիկ տեղ մը տեսաւ . Երասխ գետը եւ Մեծաւօր գետակը իրար խառնուած տեղը : Խորհուրդ տուաւ անոր որ այդ տեղ քաղաք մը շինէ . երեք կողմը ջուր եւ մէկ կողմն ալ ասպռած լեռներ ըլլալով անառիկ քաղաք մը կրնար ըլլալ :

Այդպէս ալ եղաւ . Արտաշէս շինեց ամուր պարիսպներով ու բերդերով քաղաք մը, որուն անունը դրաւ Արտաշատ, այսինքն Արտաշէսի քաղաք :

Արտաշէս երկար ժամանակ իշխելէն եւ երկիրը խաղաղ կերպով կառավարելէն յետոյ, երբ կը պատրաստուէր Փոքր Հայքն ալ իրեն իշխանութեան կըցել, մեռաւ :

ԺԵ . Դ Ա Ս

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Տիգրան Բ. Արտաշէս Հայկազնի յաջորդներէն մէկն էր, որ իր հայրը մեռած ատեն Պարթևներուն մօտ պատանդ կը գտնուէր : Ան զահր բարձրացաւ, իր առաջին զորքը եղա-

կազմակերպել իր բանակը : Դաշնակցեցաւ Միհրդատ թագաւորին հետ, որուն Կղէոպատրա աղջկան հետ ամուսնացաւ : Պարթեւներու թագաւորը յարձակեր էր Հայոց վրայ, Տիգրան յաղթեց անոր և ետ առաւ իր տուած հողերը ու կոչուեցաւ Արքայից Արքայ :

Մեծն Տիգրան

Առանց արիւնահեղութեան տէր եղաւ Աւարիքի : զրաւեց Պսղոմայիսը և զլիսատեց անոր Կղէոպատրա թագուհին : Երուսաղէմի Աղեքսանդրա թագուհին հնազանդեցաւ անոր : Ան շինեց քաղաքներ ու շէնքեր . 300,000 Յոյներ բնակեցուց Տիգրանակերտ : Չորս թագաւորներ

անոր թիկնապահներն էին : Տիգրան ինքզինքն իրրեւ աստուած պաշտել կուտար :

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ . — Արտաշէսի յաջորդներէն մէկը եղաւ անոր սերունդէն Տիգրան Մեծն Հայկազն, որ իր հայրը մեռած ատեն կը զանուէր Պարթեւներու թագաւորի արքունիքը . ան պատանդ տարուած էր : Տիգրան պղտիկ հասակէն լաւ կրթուած էր զինավարժութեան մէջ . ան քաջ էր, հպարտ և փառասէր :

Տիգրան իր հօրը մահուան լուրն առնելուն պէս իր երկիրներէն մաս մը տուաւ Պարթեւներու թագաւորին : Ան իր հայրերուն գահը բարձրանալով իր առաջին գործն ըրաւ կազմակերպել իր բանակը : Տիգրան կարգ կանոն մտցուց նաեւ երկրին մէջ և սւշադրութիւնը դարձուց Հայաստանի թշնամիներու վրայ . յարձակեցաւ անոնց վրայ և մի առ մի հնազանդեցուց բոլորը :

Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորը տեսնելով Տիգրանի ոյժը և քաջութիւնը, զաշնակից եղաւ անոր հետ : Միհրդատ իր Կղէոպատրա աղջիկը կնութեան տուաւ Տիգրանի : Երկու բանակները միասին կը կըռուէին . Կապադովկիան գրաւեցին ետքը, Տիգրան իր զաշնակցին և աներոջ յանձնեց ու ինքը դարձաւ Հայաստան :

Պարթեւներու Արշական թագաւորը գործով Հայաստան կուգար, Տիգրանէն առաջնութեան պատիւը ետ խլելու համար : Երկու բանակները ձակառեցան Երասխի ափերուն վրայ : Արշական սպաննուեցաւ և Պարթեւներուն երկրին մեծ մասը ինկաւ Տիգրանի ձեռքը :

Այս ժամանակ Սելեւկեան իշխանութիւնը շատ

աղկարացած էր: Երկու եղբայրները կ'ուզէին թա-
ղաւոր ըլլալ եւ իրարու հետ կռիւ կ'ընէին, իրարու
զինուորները կը կոտորէին: Ասորիքի (Եփրատ գետէն
մինչեւ Միջերկրական տարածուած երկիրը, որ հի-
մակ կը կոչուի Սիւրիա) Ժողովուրդը ձանձրանալով ի-
րենց թագաւորներուն ընտանեկան կռիւներէն, Տիգ-
րանին դիմեց, որ իրենց թագաւոր ըլլայ կամ
միջնորդէ:

Տիգրան իր ձեռքին տակ ունէր 500,000 (կէս
միլիոն) զինուոր: Ան քալեց Սելեւկեան երկիրնե-
րուն վրայ: Տիգրանի անդ բանակը տեսնելով, խեղճ
Սելեւկեանները սարսափեցան, Տիգրան առանց լուրջ
ընդդիմութեան զրաւեց Ասորիքը: Անտիոքը (Ան-
թաքա), որ Սելեւկեաններուն մայրաքաղաքն էր,
Տիգրանի գլխաւոր քաղաքներէն մէկը դարձաւ, ո-
րուն վրայ կուսակալ կարգեց իր զօրավարներէն մէկը:

Տիգրան իր զէնքը աւելի առաջ տանելով հասաւ
մինչեւ Պաղեստին (Հրեաներուն երկիրը): Պաղեստին
(Աֆիա) քաղաքը պաշարեց եւ առաւ. անոր կղէտպառ-
րա թաղուէին գլխատեց:

Հրեաները սաստիկ երկիւղի մէջ ինկան, երբ
լսեցին որ Տիգրան մտադիր է իրենց վրայ արշա-
ւելլու: Ուստի երբ Տիգրան Պաղեստինի առջեւ կը
գտնուէր, Երուսաղէմի Աղեֆանդրա թագուհին մեծա-
մեծ ընծաներով պատգամաւոր զրկեց անոր, յայտնե-
լով թէ կը հպատակի Հայոց թագաւորին:

Տիգրան իր անցած տեղերէն քաղաքներ կործա-
նեց, անոնց յոյն, հրեայ բնակիչները քչեց Հայաստան:
Յունական տասը քաղաքներէն 300,000 հոգի տարաւ
բնակեցուց Տիգրանակերտի մէջ:

Իր երկիրն այնքան ընդարձակ էր որ բազմաթիւ
ազգեր հպատակեցան անոր: Կովկասէն մինչեւ Երու-
սաղէմ, Պարթևներու երկրէն՝ Պարսկաստանէն մինչեւ

Միջերկրական ծով, անոր ձեռքին տակ կը գտնու-
էին:

Ան կը կոչուէր «Արքայից Արքայ», այսինքն
Թագաւորներու թագաւոր: Չորս գահադուրկ թագա-
ւորներ թիկնապահ պաշտօն կը վարէին անոր մօտ:
Երբ ձիով տեղ մը երթար՝ անոնք պարզ շապիկներ
հագած անոր երկու քովէն կը վազէին ստքով: Իսկ
գահը նստած ժամանակ, անոր առջեւ կը կանգնէին,
իբրեւ հնազանդութեան նշան ձեռքերը խաչաձև բռ-
նած: Ան յարգանք կը պահանջէր ամէնքէն. ինքզին-
քը Աստուծոյ տեղ կը դնէր: Սպիտակ ու կարմիր
ստղերով շապիկ մը կը հագնէր և աստեղազարդ
բարձր թաղ մը կը դնէր: Անոր պալատին մէջ կա-
յին շատ մը գահադուրկ իշխաններ, որոնք պալա-
տականի պաշտօն կը կատարէին: Հազարաւոր բան-
ւորներ բերել տալով իր զրաւած երկիրներէն, շինել
սուաւ բազմաթիւ քաղաքներ ու շէնքեր: Տիգրան
այդ կերպով մեծ համբաւ մը թողուց Հայոց պամու-
թեան մէջ:

ԺԶ. Դ Ա Ս

ՏԻԳՐԱՆ ԵՒ ՀՌՈՎՄԱՅԵՑԻՆԵՐԸ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Միհրդատ և Տիգրան գաշնակցած էին
պայմանաւ որ հողը մ'նայ Միհրդատի, գան-
Ազգ. Պատմ. Միջին Ա.

ձերը, Տիգրանին : Անոնց երկուքը գրաւեցին
Կապադովկիան : Հռոմայեցիները զրկեցին
Սիւլլա զօրավարը, որ յաղթեց Միհրդատի :
Այս վերջինը նոր պատրաստութիւններով վե-
րաին գրաւեց եւս տուած երկիրները : Լուկու-
լոս զրկուցաւ Հռոմէն. նախ յաղթուեցաւ, յե-
տոյ յաղթեց Միհրդատի, որ Տիգրանի քով փա-
խաւ. Լուկուլոս Տիգրանի վրայ գնաց . Տիգ-
րան անհոգութեամբ յաղթուեցաւ, բայց ետ-
քը Լուկուլոսի զօրքը ցրուեց : Անոր տեղ զըր-
կուեցաւ Պոմպէոս, որ մասնիչ որդիներու շը-
նորհիւ յաղթեց Միհրդատին և բարեկամ եղաւ
Տիգրանին : Միհրդատի որդին էր Փառնակ, Տիգ-
րանինը, փոքր Տիգրան : Միհրդատ անձնապա-
ն եղաւ, Տիգրան՝ բարեկամ Հռոմի :

ՏԻԳՐԱՆ, ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՒ ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍ . — Տիգ-
րանի դաշնակիցը՝ Միհրդատ քաջ և յանգուզն իշխան
մըն էր. Կիլիկիոյ Սե ծովի հարաւային եզերքները,
հիմակուան Տրապիզոնի շուրջը տարածուած երկրին
վրայ : Անոր երկիրը կը կոչուէր Պոնտոս, Սեւ ծովի
հին անունովը :

Միհրդատ և Տիգրան դաշնակից եղած էին. ա-
նոնք պայման դրին որ զրաւուած երկիրներուն հո-
ղը պատկանի Միհրդատի. իսկ բոլոր զանձերը, հա-
րստութիւնները պատկանին Տիգրանի :

Երկու երկիրներուն բանակները միանալով
յարձակեցան Կապադովկիայի վրայ : Կապադովկիա
կը գտնուէր Կեսարիայի շուրջ տարածուած դաւառ-
ներուն մէջ : Կապադովկիա Հռոմայեցիներու իշխա-

նութեան տակ կը գտնուէր . Տիգրան և Միհրդատ
Կապադովկիոյ իշխանը վոնսեցին ու գրաւեցին եր-
կիրը : Բոլոր զանձերը, թանկագին քարերով բան-
ուած կուռքերը փխադրեցին Հայաստան, իսկ հողը
պատկանեցաւ Միհրդատի :

Միհրդատ մեծ ծրագիր մը ունէր. նա կ'ուզէր
գրաւել հռոմէական այն երկիրները, որոնք իր եր-
կրին մօտ կը գտնուէին : Նա մտածեց խորապէս Հը-
ռոմէացւոց զօրութիւնը : Կազմակերպեց 300,000 հո-
գինոց անկղ բանակ մը : Այդ բանակը պաշտպանելու
համար պատրաստեց 300 նաւերէ բաղկացած նաւա-
տորմիկ մը : Ան յարձակեցաւ Փոքր Ասիայի վրայ և
հասաւ մինչև Բիւքանիա (Իզմիթի կամ Նիկոմիդիայի
գաւառը) : Գրաւեց նաև Յաւնաստանը և կռուակալ
մը դրաւ :

Հռոմայեցիները լսելով որ Կապադովկիան դը-
րաւուէր է, Սիւլլա զօրապետը զրկեցին բազմաթիւ
զօրքով : Ան մասւ Յաւնաստան ու ետ առաւ զայն :
Միհրդատ յաղթուեցաւ և ստիպուեցաւ 80 նաւ տալ
Հռոմայեցիներուն :

Ան սկսաւ նորէն պատրաստութիւններ անհել,
նոր զօրք ժողկեց ու Տիգրանի հետ նորէն արշաւե-
ցին և գրաւեցին ետ տուած երկիրները : Այս ան-
գամ Հռոմայեցիները զրկեցին Լուկուլլոս զօրապե-
տը : Լուկուլլոս չատ խոհեմութեամբ առաջ քալեց ո-
րովհետեւ կը վախնար Տիգրանէն :

Լուկուլլոս մէկ երկու անգամ կռուեցաւ Միհր-
դատի հետ, բայց յաղթուելով ետ քաշուեցաւ : Սա-
կայն ամէնէն ետքը յարձակելով Միհրդատի գինաւո-
րներուն վրայ, յաղթեց անոնց : Միհրդատ քիչ մը
նոց զերի պիտի իյնար, և թէ խորամանկութեամբ
Հայաստան չվախչէր, Տիգրան երես չառւաւ Միհր-

դատի, բայց պահեց զայն :

Լուկուլլոս դեռ պահանքը զրկեց Տիգրանին և նամակ մըն ալ զրկելով Միհրդատը ուղեց : Տիգրան տեսնելով որ նամակին մէջ « Հայոց թագաւոր » ըսուած է իրեն և ոչ թէ « Արքայից արքայ », չատ բարկացաւ, նամակը պատուեց և Միհրդատը չյանձնեց : Այն ժամանակ Լուկուլլոս դնաց Տիգրանակերտը պաշարեց : Տիգրան առաւ իր զինուորները եւ եկաւ Լու-

Հայկական հին դրամներ

կուլլոսի վրայ : Տեսնելով Հռոմայեցիներուն քիչ ըլլալը, ըսաւ. « Ո՞վ են ասոնք. եթէ դեսպան եկած են, չատ են, իսկ եթէ պատերազմելու եկած են, քիչ են » : Եւ անհոգ կեցաւ : Լուկուլլոս առանց ժամանակ կորսնցնելու յարձակեցաւ Տիգրանի վրայ, և անոր բանակը ցրուեց : Յետոյ անմիջապէս դնաց Տիգրանակերտը պաշարեց : Քաղաքը զրաւեց, որովհետեւ մէջի Յոյները մասնութիւն ըրին :

Տիգրան շուտով նոր զօրք ժողովեց, կանոնաւորեց և Լուկուլլոսի դէմ ելաւ : Լուկուլլոս յաղթուեցաւ : X

ՏԻԳՐԱՆ ՊԱՐՏՈՒԱԾ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՀՌՈՄԻ. — Հռոմայեցիները Լուկուլլոսին տեղ երիտասարդ զօրապետ մը զրկեցին մեծ բանակով. այդ զօրապետին անունն էր Պոմպեոս :

Տիգրան և Միհրդատ այս անգամ ալ անպատճառ կը յաղթէին, եթէ իրենց տղաքը չդաւաճանէին :

Միհրդատ ունէր Փառնակ անուն տղայ մը, որ ուղեւորով հօրը տեղ թագաւոր ըլլալ, մասնութիւն ըրաւ. Պոմպեոսի զինուորները իր հօրը դէմ առաջնորդեց : Այդ պատճառով պատերազմի միջոցին Միհրդատ յաղթուեցաւ և բերդի մը մէջ պաշարուեցաւ : Գերի չիյնալու համար թոյն առաւ խմեց, ուղեւորով անձնասպան ըլլալ : Սակայն թոյնը չազդեց, որովհետեւ Միհրդատ ինքզինքը վարժեցուցած էր թոյնի : Այն ատեն իր սուրովը ինքզինքն սպաննեց :

Տիգրան ալ փոքր օրդի մունէր, որուն անունն էր Տիգրան : Այս փոքր Տիգրանն ալ ուղեւորով իր հօրը տեղ թագաւոր ըլլալ, մասնեց իր հայրը և թըշնամի զինուորները առաջնորդեց իր հօրը բանակին դէմ : Տիգրան տեսնելով որ լաւ պիտի չըլլայ իր երկրին, ըստեկամացաւ և դաշինք կնքեց Հռոմայեցիներուն հետ. Պոմպեոս բարեկամ եղաւ Տիգրանի հետ :

Փոքր կամ Կրտսերն Տիգրանը տեսնելով որ իրեն արուած խոստումը չեն յարգեր, բարկացաւ Պոմպէոսի դէմ. բայց Պոմպէոս պատժեց զայն և չղթայի զարնելով իրեն հեռը տարաւ:

Տիգրան մեծ պատիւներ տուաւ Պոմպէոսին և մեծ քանակութեամբ դրամ բաշխեց հոռմայեցի զինուորներուն: Տիգրան խօսք տուաւ նաեւ անգամ մըն ալ հռոմէական երկիրները չարչաւել, բարեկամ ըլլալ և միասին պաշտպանել այդ երկիրները արտաքին թշնամիներուն դէմ:

Տիգրան քիչ մը ժամանակ ալ հանդիստ ու խաղաղ կառավարեց իր երկիրը և մեռաւ խոր ծերութեան մէջ:

ԺԷ. ԴԱՍ

ԱՐՏԱԿԱԶԴ Ա

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Արտաւազդ Ա. իր հօրը Տիգրանի օրով, անոր օգնականն ու աջ բազուկը եղած էր: Տիգրանի մահէն յետոյ յաջորդեց իր հօրը:

Այդ տառնները Հռոմի մէջ կաղմուեցաւ եռապետութիւն մը, այսինքն երեք անձերէ բաղկացած իշխանութիւն մը, որուն անդամներն էին. Յուլիոս Կեսար, Պոմպէոս, Կրատոս: Կրատոս Պարթևներուն դէմ եկաւ. Արտաւազդի

խորհուրդներուն կարեւորութիւն չտուաւ: Պարթևները թէ Հայաստանի և թէ Կրատոսի դէմ զինուոր զրկեցին: Արտաւազդ ստիպուեցաւ բարեկամանալ Պարթևներուն հետ և իր քոյրը ամուսնացնել Պարթևներու թագաւորին տղուն Բակուրի հետ: Կրատոս չարաչար յաղթուեցաւ. անոր զլուխը կտրեցին և Բակուրի հարսնիքին նուէր զրկեցին: Յուլիոս Կեսար նոր բանակով եկաւ և Կրատոսի վրէժը լուծեց:

Այնուհետեւ Հռոմի մէջ կաղմուեցաւ երկրորդ եռապետութիւն մը, որուն մէկ անդամն էր Անտոնիոս, որ Պարթևներէն յաղթուեցաւ, որովհետեւ Արտաւազդի խորհուրդներուն մտիկ չըրաւ: Անտոնիոս խարդախութեամբ գերի բռնեց Արտաւազդը և տարաւ Եգիպտոս, ուր գլխատեց զայն: Անտոնիոս ինքն ալ իր պատիժը կրեց. յաղթուեցաւ Օգոստոս կայսրէն և անձնասպան եղաւ: Օգոստոս Արտաւազդի տղաքը տարաւ Հռոմ:

ՀՈՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՌԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԷ՝. — Հռոմի մէջ ծերակոյտ մը կար որ կը կառավարէր երկիրը: Տիգրանի ժամանակ, Ծերակոյտին հաւանութեամբ իշխանութեան գլուխ անցան երեք զօրապետներ: Այդ զօրապետներն էին ա) Յուլիոս Կեսար, բ) Պոմպէոս և գ) Կրատոս:

Այս երեքը իրենց մէջը բաժնեցին երկիրները. Յուլիոսի ինկաւ Եւրոպական մասը, Պոմպէոսին ինկաւ Եգիպտոսը, իսկ Կրատոսի՝ Ասիական մասը:

Կրատոս շատ ազահ և ընչաքաղց մարդ մը ըլ-

լալով, եկաւ արեւելք. գնաց Երուսաղէմ, յատաւ տա-
ճարին մէջ և կողոպտեց բոլոր գանձերը: Յետոյ ան-
ցաւ Սիւրիա (Ասորիք), միշտ գանձերը իւրացնելով:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա. ԵՒ ԿՐԱՍՈՍ . — Այդ ժամա-
նակ Տիգրան մեռած էր և անոր տեղ թագաւոր ե-
ղած էր Արտաւազդ:

Արտաւազդ կրթուած, լեզուադէտ և խելացի թա-
գաւոր մըն էր: Ան լաւ գիտէր յունարէն լեզուն:
Երբ որ գահը բարձրացաւ, իր հօրը նման ստիպուե-
ցաւ բարեկամ ըլլալ Հռոմայեցիներուն, յարգել իր
հօրը դաշինքը Պոմպէոսի հետ:

Արտաւազդ երբ լսեց թէ Կրասոս արեւելք եկած
է և պիտի պատերազմի Պարթեւներուն դէմ, անոր
քով գնաց և խելացի խորհուրդներ տուաւ անոր. սա-
կայն Կրասոս կարեւորութիւն չտուաւ:

Պարթեւները երբ իմացան թէ Կրասոս իրենց
վրայ կուգայ և Արտաւազդն ալ անոր պիտի օգնէ,
պատրաստուեցան. երկու բանակ կազմեցին. մէկը
ղրկեցին Հայաստան՝ Արտաւազդի վրայ, իսկ միւսը
Կրասոսի դէմ:

Արտաւազդ նորէն խորհուրդ տուաւ, պատգա-
մաւորի միջոցաւ Կրասոսին, որ Հայաստան գայ,
մէկտեղ կողակալու համար. Կրասոս դարձեալ կարե-
ւորութիւն չտուաւ: Այն ատեն Արտաւազդ հաշտու-
թիւն ըրաւ Պարթեւներուն հետ և իր մէկ քոյրը կը-
նութեան տուաւ Պարթեւներու թագաւորի տղուն՝
Բակուրի. սկսան հարսնիք բռնել:

Այդ միջոցին Պարթեւներու միւս բանակը, ու-
րուն զօրապետն էր Սուրէն իշխանը, յարձակեցաւ Հը-
ռոմէական զինուորներուն վրայ, ջախջախեց զա-
նոնք և Կրասոսի տղուն գլուխը կտրեց նետեց Կրա-
սոսին առջև: Հօրը գլուխն ալ կտրելով, Սուրէն
ղրկեց Հայաստան, Բակուրի հարսնիքին իբրեւ նուէր:

Պոմպէոս և Թուլիոս իրարու հակառակորդ էին
և կ'ուզէին առանձին իշխել. այդ պատճառով կըռ-
ուեցան իրարու հետ: Երբ Պոմպէոս մեռաւ, իշխա-
նութեան զուլ անցաւ Յուլիոս Կեսար: Ան ուզե-
լով Կրասոսի վրէժը լուծել, եկաւ արեւելք՝ Պար-
թեւներուն դէմ: Սոսկալի ճակատամարտի մը մէջ
յաղթեց անոնց. ետ առաւ հռոմէական արծուհնչան
ղրօջները և Հռոմ զրկեց: Կարճ լուր մըն ալ զրկեց
հոն՝ ըսելով. « Եկայ, տեսայ, յաղթեցի » (վեցի, վի-
տի, վիչի):

ՀՌՈՄԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՌԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՆՏՈՆԻՈՍ
ԵՒ ԱՐՏԱՒԱԶԴ . — Յուլիոս Կեսար մինակ կառա-
վարեց երկիրները, բայց քանի մը տարի ետքը ան
սպաննուեցաւ: Այդ եռապետները իրենց մէջ բաժ-
նած էին երկիրները. Անտոնիոսի ինկած էր Յու-
նաստանը և Արեւելքը:

Անտոնիոս Եգիպտոսի Կղէսպատրա թագուհին
իրեն կին ըրաւ և անոր ձեռքը խաղալիկ եղաւ: Ան-
տոնիոս Ասիա գալով, ուզեց Պարթեւներուն դէմ
քալել: Արտաւազդ ստիպուած էր զօրք տալ. բայց
բարեկամ ըլլալով Պարթեւներուն, չէր ուզեր կըռ-
ուել: Երբ Անտոնիոս կարեւորութիւն չտուաւ Ար-
տաւազդի տուած խորհուրդներուն, Արտաւազդ չու-
զեց օգնել անոր:

Պարթեւները ինկան Անտոնիոսի բանակին վրայ
և սոսկալի վնաս պատճառեցին: Անտոնիոս պարտու-
թեան պատճառը Արտաւազդը կը համարէր, ուստի
դարձաւ Եգիպտոս և ուզեց վրէժ լուծել:

Նախ խորամանկ միջոցներով Արտաւազդն իր
քով հրաւիրեց, բայց ան չգնաց. այն ժամանակ Ան-
տոնիոս զօրքով մտաւ Հայաստան: Հաւատացուց թէ
Արտաւազդի բան մը պիտի չընէ, այլ եկած է տուրք
գանձելու: Արտաւազդ հաւատալով գնաց անոր բա-

նակը: Անտոնիոս վատարար արծաթէ չղթաներով կապեց զայն եւ Հայաստանի դանձերը կողոպտելէն ետքը, զայն ալ ընտանիքով Եգիպտոս տարաւ:

Երբ որ Հոռոմի մէջ իմացան Արտաւազդը խաբելով դերի բռնելը, չատ մեծ անպատուութիւն սեպեցին: Եռասկաներէն մէկն էր Հոկտաւիանոս կամ Օգոստոս, որ թշնամացաւ Անտոնիոսին. յարձակեցաւ անոր վրայ: Անտոնիոս իմանալով որ Օգոստոս բանտէն պիտի ազատէ Արտաւազդը և պիտի վերադարձնէ Հայաստան, քիչ մը ժամանակ բանտը պահեց, և օր մըն ալ երբ Արտաւազդ չխոնարհեցաւ Կղէսպատրայի առջև և զայն «Թագունիներու թագունի» չկոչեց, սպաննեց:

Անտոնիոս և Կղէսպատրա, յաղթուելով Օգոստոսէն, անձնատպան եղան: Օգոստոս Արտաւազդի որդիները առաւ և Հոռոմ տարաւ, հոռոմէական կըրթութիւն տալու համար:

ԺԸ • Դ Ա Ս

ՄԱՐՇԱՄ ԵՒ ԱԲԳԱՐ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Արտաւազդի մահէն ետք, Մծբինի մէջ Թագաւոր կը պսակուի Արշամ, որ արտաշխեան

սերունդէն էր: Ան կ'ստիպուի հպատակիլ եւ տուրք տալ Հոռոմայեցւոյ: Պաղեստինի Հերովդէս Թագաւորին հետ կը դժտի, չտալով անոր ուղած գործաւորները, բայց բռնի ուժին առջև կը խոնարհի: Իրեն կը յաջորդէ Արգաւր, որ նոյնպէս կը դժտի Հերովդէսի հետ և կը խորհի ապստամբիլ, բայց չյաջողիր: Կը շինէ Եգիպտոս, ուր կը փոխադրէ իր աթոռը: Յիսուսի հետ յարաբերութեան կը մտնէ և թագէտսէն կը մկրտուի: Նամակներ կը գրէ Տիրերիոսի և ուրիշներու, բայց պատասխան չառած կը մեռնի:

(ԱԻԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ)

ԱՐՇԱՄ ԵՒ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵՐԸ . — Արտաւազդի դերի տարուելէն և մեռնելէն ետքը, հայ իշխանները միանալով Մծբինի մէջ իրենց Թագաւոր դրին Արշամ անունով մէկը, որ Տիրերանի եղբորորդին էր: Արշամ ուղեց բոլորովին ազատ ըլլալ, բայց ստիպուեցաւ Հոռոմայեցիներու զաչնակից ըլլալ և տուրք տալ: Անոր օրով Հայերը առաջին անգամ հարկատու եղան Հոռոմայեցիներու:

Արշամի օրով Երուսաղէմի մէջ Թագաւոր էր Հերովդէս, որ Բեթղեհէմի մանուկներն սպաննողն է: Հերովդէս բարեկամ էր Հոռոմայեցիներուն: Ան չատ մը չէնքեր չինել տուաւ . ուղեց սալայատակել նաեւ Ասորիքի Անտիոք քաղաքը, որուն փողոցները տիղմով լեցուն էին: Ասոր համար Արշամէն գործաւորներ ուղեց, բայց ան չտուաւ:

Հերովդէս բարկացաւ եւ զօրք ժողովելով Արշամի վրայ գնաց: Արշամ ստիպուեցաւ անոր խնդիրը

կատարել: Արշամ 20 տարի թագաւորեց և մեռաւ:

ԱՌԳԱՐ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ . — Անոր յաջորդեց իր որդին Արգաւ: Ասոր օրով Օգոստոս կայսրը մարդիկ ղրկեց Հայաստան, որ աշխարհագիր ընեն, բընակիչներուն անուններն արձանագրեն, տուրք առնելու համար: Օգոստոս կայսրը ղրկած էր նաեւ իր պատկերը, մեհեանին մէջ կախուելու համար:

Հերովդէս թագաւորն ալ իր պատկերը ղրկեց Արգաւին միասին կախուելու համար: Բայց Արգաւ մերժեց. Հոռմ մարդ ղրկեց, որ ինքզինքն արդարացնէ Հերովդէսին դէմ. սակայն կարեւորութիւն չտուեցաւ: Այն ատեն Արգաւ ստիպուեցաւ գլուխ ձոնել:

Արգաւ թագաւոր

Արգաւ միաքը ղրաւ Հոռմայեցիներուն դէմ ապստամբիլ, ատոր համար իր աթոռը Մծբինէն փոխադրեց Եդեսիա (Ուրֆա) քաղաքը և զօրացուց:

Անկէ ետքը ուղեց դաշնակից ըլլալ Պարթեւնեոսն, բայց որովհետեւ այն ժամանակ Պարթեւաց թագաւորը մեռեր էր և անոր երեք որդիները իրարու հետ կը կռուէին թագաւոր ըլլալու համար, ստիպուեցաւ Պարսկաստան երթալ և զանոնք հաշտեցնել: Երեք եղբայրները հաշտուեցան, բայց չկրցան օգնել Արգաւի:

Արգաւի ճամբորդութիւնը իմանալով Հոռմայեցիները կասկածեցան. ուստի Արգաւ դեսպաններ ղրկեց Երուսաղէմի մօտերը զանուոյ Հոռմայեցի կուսակալին և համոզեց թէ Պարթեւներուն հետ դաշնակից եղած չէ:

Անոր դեսպանները ճամբան, Երուսաղէմի մէջ հանդիպեցան Յիսուսի, որ քարոզութիւններ կ'ընէր: Անոնք եկան իրենց տիրոջը պատմեցին: Արգաւ հիւանդ էր, բորբոսութեան բռնուած էր: Անոր համար իր երկիրը հրաւիրեց Յիսուս, որ չի գնաց, խօստանալով իր համբարձումէն ետք իր աշակերտներէն մէկը ղրկել:

Իրօք թաղէոս առաքեալը եկաւ Եդեսիա բժշկեց Արգաւը, մկրտեց զայն իր պալատականներուն հետ: Ամբողջ Եդեսիան քրիստոնեայ եղաւ: Ազդի անուանով խոյրարարը (Թագ չինող) իրեն տեղ եպիսկոպոս ձեռնադրելով, Թաղէոս գնաց վերին Հայաստան:

Արգաւ անկէ ետքը սկսաւ նամակներ գրել Տիրերիոս կայսեր, Պարսից և Ասորեստանի թագաւորներուն. Տիրերիոսին գրեց որ Պիղատոսը պատժէ իսկ միւսները յորդորեց որ քրիստոնէութիւն ընդունին: Բայց զեռ պատասխան չառած մեռաւ:

ԺԹ . Դ Ա Ս

ԱՆԱՆՈՒՆ , ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԵՒ ԵՐՈՒԱՆԴ

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Արդարի յաջորդեց Անանուն , որ ուրա-
ցաւ քրիստոնէութիւնը և հալածեց քրիստոնեա-
ները . սպաննեց Ադդէ խոյրարարը : Ինք ալ
սիւնի մը տակ մնաց և մեռաւ :

Անանունէն ետք Հայաստանի թագաւոր ե-
ղաւ Սանատրուկ հայկազն : Ան քրիստոնէութեան
դէմ հալածիչ մը եղաւ . նահատակեց թագէտ-
սը և Սանդուխտ կոյսը . Արդարի սերունդը սրէ
անցուց : Սանատրուկ որսի ժամանակ նետէ մը
սպաննուեցաւ :

Սանատրուկի յաջորդեց Երուանդ , որ մօրը
կողմէն հայ թագաւորական սերունդէն էր : Եր-
ուանդ սրէ անցուց Սանատրուկի սերունդը . ա-
ղատեցաւ միայն Արսաւէս , որ փախցուեցաւ
իր մէկ պաշտօնանին միջոցաւ : Երուանդ շի-
նեց Երուանդաւաւսը , Երուանդակէսը , Բագա-
րանը և Յնկարց Անսաւը :

(ԱՒԱՆԴԱՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ)

ԱՆԱՆՈՒՆ ԵՒ ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ . — Արդարի մեռ-
նէնէն ետքը Եղեռիայի մէջ թագաւոր եղաւ անոր
որդին Անանուն : Իսկ հայ թագաւորական սերունդէն
Սանատրուկ անուն մէկը թագաւոր եղաւ Հայաստա-

նի վերին մասերուն վրայ :

Անանուն քրիստոնէութիւնն ուրացաւ և սկսաւ
քրիստոնեաները հալածել : Նահատակեց Ադդէ խոյ-
րարարը , որ չէր ուղած թագ չինել Քրիստոսի չհա-
ւատացող անարժան պաշտին :

Սանատրուկ թագէտն առաքելէն քրիստոնեայ
եղած և մկրտուած էր . անոր Սանդուխտ կոյսն ալ
հաւատացած էր : Բայց Սանատրուկ , նախարարներու

Հայկական եղև պատմութիւն

Թեւադրութիւնովը, ուրացաւ քրիստոնէութիւնը և ինքն ալ սկսաւ Անանուհի պէս հալածել քրիստոնեաները։ Ս. Թադէոս առաքեալը և Սանդուխտ կոյսը նահատակել տուաւ, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատեր։

Ապա զօրք ժողովեց որ երթայ Անանուհի Միջագետքէն հալածէ և անոր երկիրն ալ դրաւէ։ Երբ Սանատրուկ պատրաստութեան մէջ էր, Անանուհի իր պալատը նորոգած ատեն, սիւնի մը տակ մնալով մեռաւ։ Եղեսիացիները դեսպան ղրկեցին Սանատրուկի, խոստացան քաղաքը եւ գանձերը յանձնել։

Սանատրուկ եղեսիա մտնելով Արգարի սերունդը, բացի աղջիկներէն, սուրէ անցնել տուաւ։ Իսկ Արգարի կիները Հեղինէն, որ Խառանցի էր, իր հայրենիքը ղրկեց։ Հեղինէ Երուսաղէմ գնաց ուր շատ բարեք ըրաւ կարօտեալներուն և հոն թաղուեցաւ։

ԵՐՈՒԱՆԴԻ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ. — Սանատրուկի ժամանակ նշանաւոր էր Երուանդ անուն իշխանը, որ մօրը կողմէն հայ թագաւորական սէրունդէն էր եւ Սանատրուկի սիրելի։

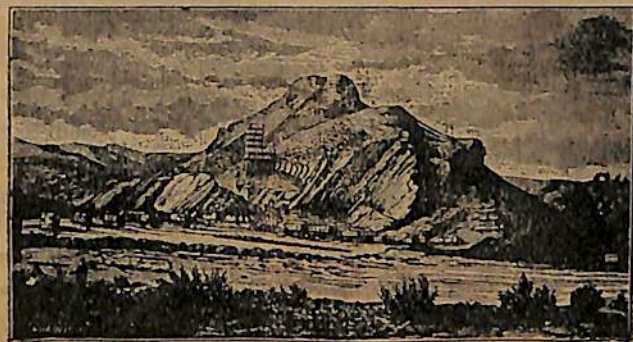
Երուանդ Հայաստանի հիւսիսային գաւառներու կռուակալ էր եւ ընդոր նախարարներուն սիրելի ըլլալ կ'աշխատէր։ Երբ Սանատրուկ որսի ժամանակ նետով մը սպաննուեցաւ, յաջորդեցաւ թագաւոր ըլլալ։ Բայց Բաղրատունի նախարարը յանձն չառաւ անոր գլուխը թագ դնել։

Ասոր համար Երուանդ սուրէ անցուց Սանատրուկի ընդոր սերունդը. միայն Արտաշէս անուն մանուկ մը իր ստնտուին ձեռամբ ազատուեցաւ։

Սմբատ Բաղրատունի իմանալով Արտաշէսի ազատութիւնը, լեռներուն մէջ գնաց գտաւ զայն եւ փախցուց։ Պարթեւներու թագաւորը սիրով ընդունեց զայն։

Երուանդ աշխատեցաւ Արտաշէսը վարկարեկ ընել։ Պարթեւներու թագաւորին գրեց թէ Արտաշէս Սանատրուկի որդին է, այլ Մարտաւանցի հովիւի մը տղան։ Սմբատին ալ խոստումներ ըրաւ, բայց չի յաջողեցաւ։

Ապա իր իշխանութիւնը ապահովելու համար, բարեկամ եղաւ Հռոմայեցիներուն հետ, անոնց տալով Միջագետքը. իսկ իր մայրաքաղաքը Արմաւիրէն փոխադրեց Երասխ գետին մօտ չինած իր նոր քաղաքը, որ կոչուեցաւ Երուանդաշատ։ Քաղաքը ամուր կերպով չինեց Երասխի հիւսիսային կողմը և Ախուրեան գետին արեւելեան կողմը։

Երուանդաշատ

Երուանդաշատէն դէպ ի հիւսիս, Ախուրեանի եզերքը չինեց Բաղարան քաղաքը, ու աստուածներու արձանները հոն փոխադրեց։ Քուրմերը իր կողմը շահելու համար իր Երուազ եղբայրը քրմապետ կարգեց։ Շինեց նաեւ Երուանդակերտ քաղաքը ուր որսի անտառ մըն ալ տնկել տուաւ, որ կոչուեցաւ Ծննդոց անտառ։

Ազգ. Պատմ. Միջին Ա.

Առատաձեռնութիւններով, խնշոյքներով ան
չկրցաւ իր կողմը չափել բոլոր նախարարները:

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՐԹԵՒՆԵՐԸ ԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ — ՏՐԴԱՏ

(ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ)

Հայկական աւանդական պատմութեան մեջ նշա-
նաւոր եղած Վաղարշակ Արշակունիին եւ Արտաշէս
նոյն անձին անուններն են, ուստի իբրեւ ընթերցում
կը դնենք հոս Վաղարշակի աւանդական պատմութիւնը:

Հայաստանի արեւելեան կողմը, Կասպից ծովին հա-
րաւային և արեւելեան եզերքներուն վրայ ժողո-
վուր մը կը բնակէր: Այդ ժողովուրդը կը կոչուէր
Պարթեւ:

Կ'ըսեն թէ Պարթեւները նախապէս այդ երկիրը
չէին բնակիր. անոնք կ'ապրէին Միջին Ասիայի մէջ.
Երբ բարբարոս ժողովուրդներ յարձակեցան իրենց վը-
րայ, թողուցին իրենց հայրենիքը և եկան բնակե-
ցան Կասպից ծովին հարաւային կողմերը: Իրենց
երկրէն աքսորուած ըլլալուն համար ալ կոչուեցան
Պարթեւներ, որովհետեւ Պարթեւ՝ աքսորական կը նը-
շանակէ:

Պարթեւները թափառական ժողովուրդ մըն էին:
Անոնք լաւ ձի հեծնել գիտէին և կրնային աղեղ

ներել թէ առջեւէն և թէ կոնակի կողմէն: Երբոր
պատերազմէին ու յաղթուէին ետ կը դառնային,
բայց ետ դարձած ասեռն ալ չէին դադրեր նետեր
ներելէ:

Անոնք աննշան աղբ մըն էին առաջ, հպատա-
կեցան Մարաց, Պարսից և Մեծն Աղեքսանդրի: Սե-
լեւկոսի ժամանակ անոր իշխանութեան տակ ինկան:

Վաղարշակ — Տրդատ —
Արտաշէսի արձանը

Բայց ծանծրանալով սելեւկեան իշխանութենէն, ուղե-
ցին ապստամբիլ ու ազատ ըլլալ:

Անոնց մէջ նշանաւոր իշխան մը կար. այդ իշ-
խանին անունն էր Արշակ:

Արշակ խելացի և քաջ ըլլալով, իրեն աղղը ոտք
հանեց, զինուորները կըթեց, կ'անոնաւորեց և ապրո-
տամբեցաւ. եղաւ Պարթեւներուն աչքառու թագաւո-
րը. պատերազմեցաւ զրացի աղղերուն դէմ և յաղթեց
անոնց:

զահաժառանգ ըլլայ և թագաւորին քով մնայ, իսկ միւս աղաքները երթան ուրիշ տեղ բնակին: Ուստի Արշակ, անդրանիկ որդին, և Արտաշէս թոռը իր մօտ պահեց, իսկ միւսները Հաշտեանց գաւառը զրկեց, անոնց ստացուածք ու հող տալով: Հաշտեանք կը գլուխուէր Վանայ ծովին արեւմտեան կողմը, Չորրորդ Հայքի մէջ:

Այսպիսի բարեկարգութիւններ ընելէ ետք Վաղարշակ մեռաւ:

Ի . Դ Ա Ս

✕ ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. ԵՒ ԱՐՏԱՒԱՋԴ Բ.

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Արտաշէս Պարթևներուն օգնութեամբ կու գայ Հայաստան և կռուելով կը յաղթէ Երուանդի, որովհետեւ Արգամ և ուրիշ նախարարներ իրեն կողմը կ'անցնին: Թագաւոր ըլլալէ ետք իր երախտագիտական պարտքը կը կատարէ: Հռոմայեցիները Հայաստան կու գան, Արտաշէս կը ստիպուի տուրք վճարել: Ալանները կ'արշաւեն Հայոց վրայ, կը յաղթուին Կուրի մօտ: Սաթենիկի հետ կ'ամուսնանայ: Դարձեալ կ'ուզէ Հռոմայեցիներէն ապստամ-

բիւ, բայց չի յաջողիր: Կը մեռնի ու կը թաղուի փառաւոր հանդէսով: Անոր կը յաջորդէ Արտաւադդ Բ., որ վիհը կը զլօրի իր ձիով:

(ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ)

ԵՐՈՒԱՆԴ ԵՒ ԱՐՏԱՇԷՍ — . Մինչդեռ Երուանդ կ'աշխատէր իր դա՛ւր ամբացնել, Արտաշէս և Սմբատ Բագրատունի սիրելի ըլլալով Պարթևներու թագաւորին, օգնութիւն ստացան ու մեծ բանակով եկան Հայաստան:

Երուանդ իմացաւ և սկսաւ պատրաստութիւններ տեսնել. երկու բանակները իրարու ճակատեցան Երուանդաշատէն հիւսիս, Ախուրեան գետին մօտ: Հայ նախարարներ Արտաշէսի կողմն անցան

Արտաշէս Բ.

և սկսան Երուանդի դէմ կռուիլ: Պատերաշխ մտահալի եղաւ:

Մուրացան Արգամ նախարարը, որ չստ զօրք

ուներ և քաջ էր՝ Երուանդի կողմն էր։ Արտաշէս մարդ զրկեց անոր գաղանի և խոտառացաւ իր երկրորդն ընել, եթէ իր կողմը անցնի։ Արդամ ընդունեց և հեռացաւ Երուանդէն։

Երուանդ մնաց միայն վրացի զօրքերով . որոնք չղիմացան ու փախան։ Կռուի մէջ մէկ քանի քաջեր, որոնք Երուանդի խառ տաւած էին Արտաշէսը սպաննել, յարձակեցան ու քիչ մնաց որ Արտաշէս մեռնէր։ Արտաշէսի ստնտուի որդին՝ Գիսակ անոնց ղէմն ելաւ և աղատեց իր տէրը, բայց սաւրէ մը իր ղէմքին կէսը կտրուեցաւ ու մեռաւ։

Երուանդ ստիպուեցաւ փախչիլ։ Սմբատ հալածեց զայն և ողաննեց։ Արտաշէս հրաման ըրաւ որ սպասուեն Երուանդի զինակը, արձան մը կանգնեն անոր վրայ, որովհետեւ մօրը կողմէն արքայական զերդաստանէն էր։

Սմբատ Երուանդի դանձարանէն գտաւ Սանատրուկի թաղը և փառաւոր կերպով սլակեց Արտաշէսը։ Ան թաղաւոր ըլլալէն ետքը իր խոտառմը կատարելով իրեն երկրորդ ըրաւ Արդամ իշխանը և իրաւունք տաւաւ յակնթակապ սլակ դնել, ականջներուն ող եւ մէկ սաքին կարմիր կօշիկ, սակի դգալ, պատառաքաղ եւ լաճակ զօրծածել։ Սմբատին տըռաւ թաղաղրութեան իրաւունքը եւ կարգեց սպարապետ։ Գիսակի ներսէս աղան նախարարներու կարգը դասեց և կոչեց Դիմախեան նախարարութիւն։

Հռոմայեցիները զօրքով յարձակեցան Հայաստան, իրենց տուրքը պահանջելու համար։ Արտաշէս ստիպուեցաւ հաշտուիլ եւ մեծ պատիւներու արժանացաւ։

Քիչ յետոյ Կովկասէն բարբարոս ժողովուրդ մը յարձակեցաւ Հայաստան . այդ ժողովուրդը կը կոչուէր Ալաններ։ Անոնց հետ ուրիշ վայրենի ցեղեր ալ միա-

ցած էին։ Արտաշէս անմիջապէս հաւաքեց իր զինուորները և Կուր գետին եզերքը անոնց ղէմն ելաւ ու քաջաբար կռուեցաւ։ Ալանները յաղթուեցան, զետին միւս կողմը փախան, անոնց արքայորդին ալ զերի ինկաւ։ Հայոց ձեռքը։ Ալաններու թաղաւորն ուղեց հաշտուիլ, բայց Արտաշէս յանձն չառաւ։

Այն ատեն Ալաններու թաղաւորին աղջիկը Սաբեկիկ գետին ափը եկաւ և հեռուէն համոզեց Ար-

Սաբեկիկ եւ Արտաշէս

տաշէսը որ իր եղբայրն աղատէ։ Արտաշէս Սաթենիկի իմաստուն խառքերէն հրապարտելով հաշտուեցաւ եւ Սաթենիկն ալ իրեն կին առաւ . փառաւոր հարսանիք մը կատարուեցաւ, ուր փեսային ու հարսին վրայ մարգարիտ ու սակի կը թափէին։

Հայ գուսանները այսպէս կը նկարագրէին ու կ'երգէին Արտաշէսի և Սաթենիկի հարսնիքը .

« Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտա-

Ներսիս,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթիւն-
կան: »

Ս. Ս. Ս. Ս. Ս.

Արտաշէս անկէ յետոյ սկսաւ շէնցնել երկիրը
և ուրիշ երկիրներէ գաղթականներ բերել տուաւ,
բնակեցուց Հայաստան: Հիմէն նորոգեց Արտաշատը
եւ շինեց կամուրջներ, մեհեաններ, պալատներ եւ
ճամբաներ: Անոր օրով Հայաստանի մէջ չկար ափ
մը հող որ մշակուած չըլլար. այդ պատճառով շատ
սիրուած էր ան ժողովուրդէն:

Ան ունեցաւ բազմաթիւ որդիներ. Սաթենիկէն
առջինեկ աղայ մը ունեցաւ, որուն անունն էր Ար-
տաւազդ, որ չար մէկն էր: Արտաւազդը նախանձելով
Արգամի եւ Սմբատ Բագրատունիի վրայ, քսուած իւ-

նով ու կրպարտութիւնով անոնց ձեռքէն առաւ իշ-
խանութեան իրաւունքն ու երկիրները: Արտաշէսի
միւս աղայն ալ իրենց եղբօրը վրայ նախանձեցան
և սկսան կռուիլ: Արտաշէս մեծ դժուարութիւն քա-
շեց, զանոնք հաշտեցնելու համար:

Արտաշէսի յուղարկաւորութիւնը

Անգամ մը ուզեց դարձեալ ապստամբիլ Հը-
ռոմայեցիներէն, բաւական յաջողեցաւ, յաղթեց մէկ
երկու անգամ, բայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ բարե-
կամ ըլլալ: Անգամ մը երբ Պարթեները և Հռոմա-
յեցիները հաշտեցնելու համար Պարսկաստան կ'եր-
թար, ճամբան հիւանդացու և մեռաւ: Փոռաւոր
թաղում մը կատարեցին: Անոր զառազը ոսկիէ էր և
թանկագին քարերով: Թաղուած ասին չատեր ինք-
զինքնին սպաննեցին անոր զերեզմանին վրայ:

Արտաշէս 41 տարի թագաւորեց: Անոր որդին
Արտաւազդ Բ. յաջորդեց իրեն, ան հազիւ քանի մը

որ թագաւորեց, որովհետեւ երբ անգամ մը ձի նըս-
տած սրսի կ'երթար, յանկարծ ձիով մէկտեղ խոր
վիհի մը մէջ ինկաւ:

Արտաւազգ վիհը կը գլորի

ԻՍ . ԴԱՍ

ՏԻՐԱՆ Ա., ՏԻԳՐԱՆ Գ., ՎԱՂԱՐՇ

ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Ա.

Ա. Մ. Փ. Ռ. Փ. Ռ. Մ.

Արտաւազգի մահէն ետք իրարու յաջոր-
դեցին Տիրան Ա., Տիգրան Գ., Վաղարշ և Խոս-
րով Ա.: Տիրան ձիւնի տակ մ'նաց և մ'եռաւ:
Տիգրան յօյն իշխանուհիէ մը բռնուեցաւ, բայց
յետոյ ազատեցաւ: Վաղարշ շինեց Վաղար-
շաւան և Վաղարշապատ քաղաքները, հա-
տատեց Նաւասարդի տօնը: Սպաննուեցաւ հիւ-
սիսային բարբարոս Ժողովուրդի մը դէմ
կռուած միջոցին:

Անոր օրով Արտաշիւր Սասանեան ապստամ-
բեցաւ և սպաննեց Պարթեներու Արսաւան թա-
գաւորը, հիմը դրաւ Սասանեան իշխանու-
թեան: Խոսրով բազմաթիւ օգնականներով և
զօրքով յարձակեցաւ և փախցուց Արտաշիւրը:
Անակ Պահլաւունի դառով սպաննեց Խոսրովը:
Անակի ընտանիքէն ազատուեցաւ միայն Գրի-
գոր, որ Կեսարիա տարուեցաւ:

ՏԻՐԱՆ Ա . ԵՒ ՏԻԳՐԱՆ Գ . — Արտաւազդի մանէն ետք , անոր յաջորդեց իր եղբայրը Տիրան Ա . որ ինքզինք խնջայքներու և սրտորդութեան տուաւ և անհոգ եղաւ երկիրը բարեկարգելու :

Անգամ մը ճամբան ձիւնին տակ մնալով մեռաւ :

Տիրան ալ Արտաւազդի նման որդի չունենալով անոր յաջորդեց իր եղբայրը Տիրան Գ . , որ նշանաւոր զործ մը չկրցաւ ընել : Միայն թէ Պարթեւներուն հետ բարեկամ ըլլալով , միասին յարձակեցաւ հռոմէական երկիրներուն վրայ , յաղթեց : Բայց յայն իշխանահէի մը կողմէ խարդախութիւնով բռնուելով , բանաւ նետուեցաւ : Հռոմայեցիներուն կայսրը մեծ զօրքով Հայաստան եկաւ , գրաւեց ու Տիրանին ալ ներելով ազատ արձակեց : Տիրան 42 տարի թաղաւոր եղաւ :

ՎԱՂԱՐՇ ԵՒ ԻՐ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ . — Տիրանին յաջորդեց իր որդին Վաղարշ , որ իր անունով մէկ երկու քաղաքներ շինեց : Այդ քաղաքներէն մէկն էր Վաղարշաւան , որ կը գտնուէր Երրորդ ի արեւելեան կողմը , Երասխ և Մուրց գետերուն իրար միացած տեղը : Այդ քաղաքը հիմակ զիւղ մըն է , որ կը կոչուի Քեօփիլ քոյ : Վաղարշ բոլորովին հիմէն նորոգեց նաեւ ուրիշ զիւղ մը և անունը դրաւ Վաղարշապատ , որ հիմակ ալ կը գտնուի Էջմիածնի քովիկը : Իր աթոռը փոխադրեց այդ քաղաքը , որ բերդերով ամրացուց :

Վաղարշ Հայոց տարեմուտին՝ Նաւասարդին առաջին օրը ազգային մեծ տօն մը հաստատեց , ամէն տարի մեծ հանդէսով կը տօնուէր Բաղաւանի մէջ՝ Հայոց Ամանորի աստուածը : Բաղաւան շինուած է Եփրատի եզերքը , Բագրեւանդ զուռուին մէջ . հիմակ

այս զուռուին անունն է Ալաշկերտ :

Վաղարշի վերջին տարիները կովկասի հիւսիսային ազգերը յարձակեցան Հայաստան : Վաղարշ զօրք ժողովեց և ղէմ գնաց անոնց , յաղթեց , բայց երկրորդ անգամ կռուած ատեն սպաննուեցաւ :

ԽՈՍՐՈՎ ԵՒ ԱՐՏԱՇԻՐ ՍԱՍԱՆԵԱՆ . — Անոր որդին Խոսրով Ա . , անմիջապէս զօրք ժողովեց և յարձակեցաւ թշնամիին վրայ , իր հօրը վրէժը լուծելու համար : Վստեց զանոնք Հայաստանէն , յաղթեց և տուրք առնելով դարձաւ իր երկիրը :

Անկէ ետքը Խոսրով բարեկամ ըլլալով թէ Հռոմայեցիներուն և թէ Պարթեւներուն , խաղաղութեամբ կառավարեց իր երկիրը :

Այս միջոցին Պարսկաստանի մէջ մեծ դէպք մը պատահեցաւ , Արտաշիւր անուն մէկը , որ Պարսկաստանի մէկ մասին իշխանն էր , ապստամբեցաւ Պարթեւ թաղաւորին Արտաւանի դէմ : Արտաշիւր Սասան անուն մարդու մը թոռն ըլլալով կը կոչուէր Սասանեան , իր զերդաստանն ալ այդ անունը առաւ :

Պարթեւ թաղաւորները սկսեցան Էրն . ինքզինքնին ուրախութեան և խնջոյքի տուած էին , ժողովուրդը բնաւ չէին հոգար : Իրենց հին հայրերու կրօնքին կարեւորութիւն չէին տար : Այդ պատճառաւ ժողովուրդը անոնցմէ դժգոհ էր : Ուստի երբ Արտաշիւր Սասանեան ապստամբեցաւ , ամէնքն ալ անոր կողմն սկսան բռնել : Արտաւան ուղեց պատերազմի և Արտաշիւրը ջախջախել . բայց չի յաջողեցաւ և սպաննուեցաւ : Այն ժամանակ Արտաշիւր եղաւ Պարսկաստանի թաղաւոր և Սասանեան իշխանութեան հիմնադիրը :

Մեծն Խոսրով երբ լսեց Արտաշիւրի ապստամբելը ու իր արխանսիկից Արտաւանի դէմ կռուելը , չտալեց անոր օգնութեան հասնելու : Բաւական ա-

ռաջ գնաց, երբ լսեց որ Արտաւան մեռեր է. արբտմութեամբ ետ դարձաւ եւ սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ:

Մեծն Խոսրովի հետ միացան Արտաւանի հաւատարիմ զինուորները, Մարերը, Վրացիները եւ ուրիշ ազգեր. Հռոմայեցիներն ալ օգնութեան եկան: Խոսրով երկու անգամ յարձակեցաւ Արտաշիւրի վրայ, որ յաղթուելով ստիպուեցաւ փախչիլ Հնդկաստան:

Արտաշիւր խորամանկութեան զիմեց: Անակ պահլաւունի պարթեւ իշխանը Հայաստան զրկեց որ դաւադրութեամբ սպաննէ: Անակ ընտանիքով եւ զօրքով եկաւ Խոսրովի մօտ, իբր թէ Արտաշիւրէն փախչելով: Խոսրով սիրով ընդունեց զայն:

Օր մը Խոսրով որսի գացած էր. Անակ խաբէութեամբ թաղաւորը հետացուց նախարարներէն, իբր թէ գաղանի բան մը ըսելու համար, գաշոյնով մահացու կերպով վիրաւորեց զայն ու փախաւ: Նախարարները հասան դաւաճանին ետեւէն, բռնեցին զայն եւ Երասխ գետը նետեցին:

Խոսրով մեռած ատենը հրաման ըրաւ սուրէ անցընել Անակի սերունդը, ուրկէ միայն Գրիգոր մանուկը ազատեցաւ իր ստնտուին ձեռքովը եւ տարուեցաւ Կեսարիա:

ԻՍ . ԴԱՍ

ՄԵԾՆ ՏՐԴԱՏ

Ա. Մ. Փ Ո Փ Ո Ի Մ

Արտաշիւր գրաւեց Հայաստանը: Խոսրովի ընտանիքը կոտորեց. ազատեցան միայն Տըրդաւս եւ Խոսրով իդալիս: Տըդաւո հռոմէական բանակին մէջ մեծցաւ եւ քաջութիւններ ըրաւ: Կայսրը զօրք տուաւ իրեն. եկաւ Հայաստան Պարսիկները վճռեց եւ եղաւ թագաւոր: Ամուսնացաւ Աշխէնի հետ: Գրիգորը չարչարեց, նահատակեց հռիփաիմեան կոյսերը: Յիմարացաւ, Գրիգորէն բժշկուեցաւ եւ քրիստոնեայ եղաւ: Շինեցին եկեղեցիներ եւ դպրոցներ. Գրիգոր ճգնեցաւ Մանեայ այրը: Իր տեղ փոխանորդ կարգեց Արիստակէս որդին: Տըդաւո Հռոմ գնաց, շուտով դարձաւ կռուելու համար Պարսից ու Գեդուհոնի դէմ: Ապա ճգնեցաւ: Նախարարները թունաւորեցին զինքը:

ՏՐԴԱՏԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ . — Արտաշիւր երբ լսեց Խոսրովի եւ Անակի սպաննուիլը, զօրքով եկաւ Հայաստան: Հայոց նախարարները թէեւ կռուեցան, բայց յետոյ հնազանդեցան: Արտաշիւր տէր եղաւ Հայաստանի. ան հրամայեց սուրէ անցնել Խոսրովի պալատ. Միջին Ա.

բովի ընտանիքը: Արատազդ Մանդակունի իշխա-
նը Հոռոմ վախցուց ինտրովի որդին Տրդատ, իսկ Օ-
տա Ամատունին ալ առաւ թագաւորական զանձերը
և ինտրովիդուխտ՝ Տրդատի քոյրը և ապաստանե-
ցաւ Անի (այժմ Բեմախ) ամբոյցին մէջ: Այս ամբո-

Ինտրովիդուխտ

ցը կը դանուէր Նփրատի եղերքը, Երզնկայի արեւ-
մտեան կողմը:

Արտաշէի Հայաստանի տէր զառնալով հրամա-
յեց որ որովդղական՝ այսինքն պարսկական կրօնի կը-
րակը վառուի ամէն տեղ ու Հայերը պաշտեն զայն:
Աշխատեցաւ երկիրն ալ իր հասկցած կերպով բարե-
կարգել:

Այդ միջոցին Տրդատ կը մեծնար հոռոմէական
բանակին մէջ: Իր ոյժովն ու քաջութիւնովը մեծ
անուն հանեց. անգամ մը վայրի ցուլի մը եղջիւր-
ները մէկ ձեռքով բռնեց, ուրբեց վիզը և սպաննեց:
Անգամ մըն ալ կոռարչաւի ասուն իր հալածակորով

կառքէն վար ձգած էր զինքը, ան վազեց և մրցոր-
դին կառքին ետեւի անիւները բռնելով կառքը կե-
ցուց: Ուրիշ տնգամ մըն ալ Գլթաց Հոչէ թագաւո-
րին հետ մենամարտելով յաղթեց և Հոռոմայեցիներ
բու կայսրին առջեւ տարաւ:

Անոր քաջութիւններուն համար կայսրը մեծ

Ապրիլի 25-ին ինտրովիդուխտը զգրեց իր անունով

պատիւներ տուաւ. զօրք յանձնեց որ երթայ իր հօ-
րը դահին վրայ նստի: Կեռարիայի մէջ անոր միա-
ցան շատ մը հայ նախարարներ: Գրիգորն ալ ա-
նոր քարտուղարը (զրադիր) եղաւ: Մտան Հայաս-
տան. Օտա Ամատունի Տրդատի յանձնեց արքունի
զանձերը և ինտրովիդուխտը:

Տրդատ յաղթեց պարսիկ զինուորներուն, զանոնք վռնեց Հայաստանէն և եղաւ թաղաւոր:

Սմբատ Բագրատունի իշխանը զրկեց Ալանաց

Աշխեն քագունի

թագաւորին և անոր Աշխեն գուստրը կնութեան ուղեց: Փառաւոր հանդէսով կատարուեցաւ հարսնիքը և Աշխեն եղաւ թագունի Հայոց:

ՏՐԴԱՏԻ ՀԱԼԱԾԱՆԻԸ, ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶ. — Տրդատ իր յաղթութիւններուն համար Նեիզա (Նեղեկա) գնաց, չնորհալով ըլլալու Հայոց աստուածուհի Անանիային, և հրաման ըրաւ իր քարտուղար Գրիգորի որ ծաղկեպետակ մը գնէ աստուածուհիի արձանին ոտքը: Գրիգոր մերժեց. ուստի Տրդատ չարչարել տուաւ զայն: Բայց երբ իմացաւ թէ Անակի որդին է, և որ վիրաւը նետել տուաւ: Գրիգոր երկար տարիներ ապրեցաւ հոն, որովհետեւ ծերուկ կին մը ամէն օր

հաց կը ձգէր անոր: Շատ ժամանակ վերջը այդ վիրաւին վրայ շինուած է վանք մը, որ կոչուած է Խոր Վիրապի վանք:

Մեծն Տրդատ

Այդ միջոցներուն քանի մը կոյսեր հռոմէական երկիրներէն փախչելով եկան Հայաստան: Առաջին մէջ էր Հովսիսիմէ, որը Դիոկղետիանոս կայսրը իրեն կին առնել կ'ուզէր: Տրդատ երբոր իմացաւ անոնց դաւուստը, մարդ զրկեց, փնտռել տուաւ ու դտաւ: Անոր գեղեցկութեան հաւնելով ուղեց իրեն կին առնել, բայց Հովսիսիմէ մերժեց: Այն առեւ Տրդատ նահատակել տուաւ զայն և իր 37 ընկերները:

Անոնց մէջ կը գտնուէր և նահատակուեցաւ նաեւ Ս. Գայեանէ կոյսը:

Տրդատ ատոր վրայ հիւանդացաւ և յիմարանալով լեռները կը թափառէր կենդանիներու պէս: Խոտորովիդուխտ երազ տեսաւ թէ միայն Գրիգորը պիտի կարենայ լսելու զայն Գրիգորը Խոր Վի-

քապէն հանեցին: Ան բժշկեց թագաւորը և քարոզեց ու ամէնքն ալ քրիստոնեայ դարձան:

Ապա սկսան քանդել մեհեանները և կուռքերը ու անոնց տեղ տաճարներ կանգնել: Ս. Գրիգոր Կեսարիա զրկուելով եպիսկոպոսական ձեռնադրուեցաւ այն տեղի Ղեւոնդ մեարտոյրիտէն (եպիսկոպոս) և ուրիշ եպիսկոպոսներէ: Հայաստան դառնալով

Ս. Էջմիածնի եկեղեցին

Իր հետ բերաւ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի և Աթանազիէնէսի նշխարները: Եփրատ գետին մէջ մկրտեց թագաւորն ու յոյժ բազմաթիւ Հայեր, որոնց թիւն էր 4 միլիոն հոգի:

Անկէ ետքը հիմնուեցան դպրոցներ, որոնց մէջ կը սորվեցնէին յունարէն և ասորերէն, որովհետեւ դեռ հայերէն չէր չկար:

ՏՐԴԱՏԻ ԵՒ ԴՐԻԴՈՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ. —

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ իր գործը աւարտելէն ետքը, կ'ուզէր առանձնանալ և աղօթել. ուստի կ'երթար քարայրի մը մէջ կը փակուէր. եւ որպէս զի իր ժողովուրդը առանց հովիւի չմնայ, իր երկու որդիները Կեսարիայէն բերել տալով, կրտսերը՝ Արիստակէսը եպիսկոպոս ձեռնադրեց և իր տեղը զը-

բաւ: Ինք ալ քաջուեցաւ Սեպուհ լեռան Մանեայ այրը, ուր ճգնելով մեռաւ: Հովիւները դանակով անոր դիակը կը թաղեն նոյն այրին մէջ:

Իսկ Տրդատ լսելով որ Կոստանդիանոս կայսրը քրիստոնեայ եղած է, դնաց Հոռոմ ու լաբեկամացաւ: Անոր բացակայ եղած տառնը Պարսիկները և հիւսիսային բարբարոս ազգերը, որոնց առաջնորդն

Տրդատ Գեղուեցի կը սպաննէ

էր Գեղուեցի, յարձակեցան Հայաստան: Տրդատ չուտով դարձաւ ու իր թշնամիները աւրապիով փախցուց երկրէն:

Անկէ ետքը Տրդատ տեսնելով որ նախարարները զինքը չեն յարգեր, քրիստոնեայ չեն ուզեր մը:

նալ, նեղուեցաւ ու ինքն ալ քաշուեցաւ Մանեայ
այրը: Նախարարները գացին և թունաւորեցին
զայն:

ԻԳ. ԴԱՍ

ԽՈՍՐՈՎ Բ. ԵՒ ՏԻՐԱՆ Բ.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Տրդատի յաջորդեց իր որդին Խոսրով Բ.
Կոսակ, որ շինեց Գուին քաղաքը ու Խոսրո-
վակեթ անտառը:

Խոսրովի օրով հայ նախարարները սկսան
իրարու հետ կռուիլ, զիրար կոտորելի: Նոյն
իսկ անոնցմէ տանք սկսան դաւաճանութիւն
ընել: Խոսրովի աջ բազուկը եղաւ քաջ իշխա-
նը՝ Վաչէ Մամիկոնեան: Գուրսի թշնամիներ-
էն հիսոսիսային բարբարոս աղգերն ու Պար-
սիկները արշաւեցին Հայաստան, բայց ետ
մղուեցան սոսկալի կորուստներ տալով:

Խոսրովի յաջորդեց իր որդին Տիրան Բ.,
որ ջանաց բարեկամ ըլլալ թէ՛ Պարսիկներուն
և թէ՛ Հռոմներուն: Ընտանեկան թշնամու-
թեամբ Յուսիկն սպաննել տուաւ: Շապուհ Տի-
րանի աչքերը ալբիւս տուաւ:

ԽՈՍՐՈՎ ԵՒ ԻՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ. — Տրդատի
մահէն ետքը հայ նախարարները սկսան իրարու հետ
կռուիլ, զիրար կոտորել և երկիրը տկարացնել:
Այդ կռիւներուն մէջ իսպառ ջնջուեցան Բզնունեաց,
Մանաւազեաց և Որբունեաց նախարարութիւնները:

Հայոց կաթողիկոսը և մէկ քանի նախարար-
ներ տեսնելով այդ դժբախտութիւնը, հռոմէական
կայսեր օգնութեամբ, թաղաւոր կը պսակեն Տըր-
դատի որդին Խոսրով Բ.: Խոսրով թոյլ մէկն էր.
որսի և խնջոյքներու ետեւէն էր: Ազատ գետին ե-
զերքը (Ազատ գետը կը թափի Երասխ գետին մէջ)
անկել տուաւ անտառ մը, որ իր անուէնովը կոչուե-
ցաւ Խոսրովակերտ: Շինեց նոյնպէս Գուին քաղա-
քը և իր աթոռը հոն փոխադրեց:

Խոսրովի թուլութիւնը տեսնելով, Պարսից
թագաւորը կը զրգոյ հիւսիսային լեռնականները.
բայց Վահան Ամատունի իշխանը Օշականի, Երեւա-
նի մօտ կը յարձակի անոնց վրայ և կը ջարդէ ու
կը փախցնէ զանոնք:

Խոսրով զրգուած Պարսից թագաւորին հասցու-
ցած վնասներէն՝ կը մերժէ տուրք տալ. Պարսից
զօրքը կը մօնէ Հայաստան. Հայերը կը յաղթեն
չնորհիւ Վաչէ Մամիկոնեան քաջ սպարապետին:

ՏԻՐԱՆ Բ., ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՒ ՎՐԹԱՆԷՍ. —
Խոսրովի մահէն ետք անոր տեղ թաղաւոր կը պը-
սակուի Տիրան Բ., որ Խոսրովի որդին էր:

Տիրան ալ թոյլ ու ապիկար մէկն էր. գահը
բարձրանալուն պէս հաշտուեցաւ Պարսից թագաւո-
րին հետ և սկսաւ տուրք տալ թէ՛ Հռոմներուն և
թէ՛ Պարսիկներուն:

Ս. Գրիգորի որդին Արիստակէս մեռնելէ յե-
տոյ՝ անոր յաջորդեր՝ կաթողիկոս եղեր էր Գրիգո-

րի միւս որդին Վրթանէս : Ան ամուսնացած էր և
սւնեցած էր երկու որդիներ՝ Յուսիկ և Գրիգորիս :
Գրիգորիս իր մեծ հօրը՝ Գրիգոր Լուսաւորիչի կողմէ
եպիսկոպոս ձեռնադրուած՝ զրկուած էր Աղուաններու
երկիրը քրիստոնէութիւնը քարոզելու համար :
Աղուանները զայն նահապետեցին Վատնեան դաշտին
մէջ ձիու մը պոչին կապուած քաշկոտելով : Միւսը՝
Յուսիկ, Վրթանէսի մահէն ետք, անոր յաջորդեց
իբրեւ կաթողիկոս : Յուսիկ իր հայրերուն պէս նա-
խանձայոյց ողի մ'ուներ քրիստոնէական կրօնքին
համար : ան շարունակ կը յանդիմանէր թագաւորն
ու պալատականները իրենց անկարգ կեանքին հա-
մար : Յուսիկ ամուսնացած էր Տիրանի քրոջ հետ :
սակայն յետոյ աշխարհի կեանքէն քաշուած էր և
ինքզինքը տուած էր ճգնաւորական կեանքի :

Յուսիկ օր մը կը գտնուէր Ծովաց գաւառը :
Տիրան ալ եկաւ հոն : Երբ թագաւորը կ'ուզէր եկե-
ղեցի մանել, Յուսիկ կշտամբեց ու յանդիմանեց
զայն : այն ժամանակ Տիրան բարկութեամբ հրամա-
յեց բրածեծ ընել զայն : Յուսիկ ծեծին տակ մեռաւ :

Պարսից թագաւորը առիթի մը կ'սպասէր Հա-
յաստանը գրաւելու, Հայոց թագաւորութիւնը ջնջե-
լու : միայն թէ կը քաշուէր Հոռոմներէն : Տեսնե-
լով որ Հոռոմացիներու կայսրը զբաղած է և բա-
րեկամ չէ Տիրանի, օր մը Հայաստանի սահմանա-
գլուխին վրայ խաբելով՝ իբր թէ բարեկամաբար
Տիրանը իր մօտ կանչեց, աչքերն այրել տուաւ և
թագաւորութենէն զրկեց : Աչազուրկ Տիրան քաշ-
ուեցաւ Արագած լեռան մօտ կուաշ աւանը, որ իր
սեփական կալուածն էր :

ԻԴ. ԴԱՍ

ԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ՄԵԾՆՆԵՐՍԷՍ

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

Շապուհ, Պարսից թագաւորը, տեսնելով
որ Հոռոմները Հայերուն կողմը կը բռնեն և
մեծ խնդիր պիտի ըլլայ, ստիպուցաւ թա-
գաւոր ճանչնալ Տիրանի որդին Արշակ Բ.ը :

Արշակ բարեկամութիւն խոստացաւ Շա-
պուհի, տալով նաեւ տարեկան տուրքը : Հո-
ռոմներու կայսրը այս լսելով բարկացաւ և
զինուոր զրկեց Արշակի վրայ, որ խոնարհե-
ցաւ և ամուսնացաւ Հոռոմներու արքայական
ընտանիքէն աղջկան մը, Ողիմպիադայի հետ :

Արշակի օրով կաթողիկոս եղաւ Յուսիկի
թոռը Մեծն Ներսէս, որ քաջ, խելացի և շի-
նարար հոգեւորական մը եղաւ : Մեծն Ներսէս
իր մեծ հօրը պէս միշտ կը յանդիմանէր Ար-
շակը անոր ցօփ ու հեշտասէր կեանքին հա-
մար : Անիկա սպաննել տուաւ Ողիմպիադա թա-
գուհին, ուրիշ օր մը իր եղբորորդին Գնէլը
սպաննել տուաւ, գրաւեց անոր կալուածները
և անոր կինը Փառաւոյն իրեն կնութեան ա-
ռաւ : Մեծն Ներսէս անիծեց զայն :

Արշակ իր անունով քաղաք մը շինեց և կոչեց Արեախասան . այդ քաղաքին մէջ հաւաքել տուաւ բոլոր Հարագործները . հայ իշխանները բաւորը մէկ յարձակեցան և կործանեցին այդ քաղաքը: Շապուհ խարդախութիւնով ձերբակալեց Արշակը և Անյուս բերդը նետել տուաւ . այդ բանաին մէջ Արշակ լսելով իր կնոջը՝ Փառանձեմի գերի բռնուիլը և սոսկալի խոշտանգումներով սպաննուիլը, անձնասպան եղաւ:

ԱՐՇԱԿ Բ. , իր ԳՈՐԾԵՐԸ ԵՒ ԻՐ ՆԿՍՐԱԳԻՐԸ . — Պարսից Շապուհ թագաւորը, տեսաւ որ Հայերը դժգոհ մնալով Տիրանի կռրացումէն, սկըսած են Հռոմներուն կողմը բռնել, Հայոց սիրաւը չանելու համար՝ Տիրանի տեղ անոր Արշակ որդին Հայաստանի թագաւոր պսակեց:

Հռոմներու կայսրը երբ իմացաւ Արշակի թագաւոր ըլլալը և Պարսից հետ բարեկամանալը, դեսպան ղրկեց Արշակին և յորդորեց որ Պարսից դաշնակցութենէն ետ կենայ: Արշակ Հռոմներու դեսպանները անպատուութեամբ ետ դարձուց . ատոր վրայ կայսրը բարկացաւ, սպաննեց անոր եղբայրը, Տրդատ, որ Տիրանի օրով պատանդ ղրկուած էր Կ. Պոլիս կամ Բիւզանդիոն . Թէոդոս զօրապետն ալ Հայաստան ղրկեց:

Արշակ վախցաւ և Յուսիկի թոռ Ներսէս կաթողիկոսը իբրեւ միջնորդ Պոլիս ղրկեց: Կայսրը զիջաւ և իր մօտ գտնուած պատանդները արձակելով, կայսերական տունէն Ողիմպիադա անունով օրիորդը Արշակին կնութեան ուղարկեց:

Պարսից Շապուհ թագաւորը լսելով չատ բար-

կացաւ . ուղեց Արշակը պատժել . բայց Հռոմներուն հետ դարձեալ պատերազմի բռնուած ըլլալով Արշակէն օգնական զօրք ուղեց . Արշակ վախցաւ և անոր պահանջքին զոհացաւ տուաւ: Այն ժամանակ իրեն թշնամի դարձաւ Հռոմներու կայսրը, որ Թէոդոս զօրապետը նորէն Հայաստան ղրկեց:

Արշակ կայսեր սիրաւը չանելու համար դարձեալ իբրեւ դեսպան ղրկեց Մեծն Ներսէսը . կայսրը Արշակի նամակն առնելով չկարողաց անդամ և Մեծն Ներսէսն ալ աքսորեց . Ներսէս յետոյ ազատեցաւ իր աքսորէն, երբ Բիւզանդիոնի կայսրը մեռնելով ուրիշ մը յաջորդեց:

ԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ԳՆԷԼԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՓԱՌԱՆՁԵՄ . — Պոլիսի մէջ սպաննուած Տրդատը որդի մը ունէր, որուն անունն էր Գնէլ: Երիտասարդ Գնէլ ազատուելով եկաւ բնակեցաւ Կուաշ աւանը, կռրացած Տիրանի մօտ: Տիրան երբ իմացաւ իր աղուն Տրդատի մահը, չատ ցաւեցաւ . ան իր բոլոր կալուածները իր թոռան՝ Գնէլի պարգևեց: Գնէլ ամուսնացաւ Փառանձեմ անուն դեղեցիկ ու խելացի իշխանուհիի մը հետ:

Ատոր համար չատերը սկսան նախանձիլ Գնէլի: Տիրիք և վարդան անուն իշխանները նախանձելով դացին Արշակին և քսութիւններ ըրին Գնէլի վրայ: Ըսին. «Գնէլ կը խորհի զքեզ սպաննել և թագաւոր ըլլալ»: Արշակ հաւատաց և Գնէլի կալուածները ձեռքէն առաւ: Ապա ուղեւորով անոր գեղեցիկ կիներ յափշտակել, խորհեցաւ սպաննել զժաւառ Գնէլը:

Անդամ մը երբ մեծ տօն կը կատարուէր, և Գնէլ իր կնոջ հետ եկեղեցի կ'երթար, Արշակի հըրամանով զինուորներ բռնեցին Գնէլը և տարին սպաննելու, Փառանձեմ մաղերը փետելով եկեղեցի:

վազեց, Մեծն Ներսէսի ոտքն ինկաւ և խնդրեց որ աղատէ Գնէլը: Մեծն Ներսէս ժամերգութիւնը կիսաաթողաւց և գնաց թաղաւորին վրանը: Արշակ սուա քուն ձեւացուց: Այդ միջոցին դահիճները լուր բերին թէ Գնէլը սպաննուեցաւ: Մեծն Ներսէս

Մեծն Ներսէս և փառանձեւ
Արշակ վրանին առջև

անիծեց Արշակը և վրանէն հեռացաւ:

Արշակ յետոյ փառանձեւ իրեն կին առաւ: Փառանձեւ չառ փառասէր էր: Ան ուզեց թաղաւորին առաջին կինն ըլլալու համար Ողիմպիական սպաններ ուստի Միջիւնիկ քահանային միջոցաւ թունաւորեց զայն հաղորդութեան ժամանակ:

ԱՐՇԱԿԱԻԱՆ, ԱՐՇԱԿԻ ՎԱՆՃԱՆԸ. — Արշակ նախարարներուն հետ ալ թշնամացաւ. ան ուզեց Արշակաւան անունով քաղաք մը կառուցանել Մասիսի ստորոտը, և որպէսզի շուտով բազմամարդանայ, հրաման հանեց որ այն անդ ապաստանող յանցաւորները պատիժէ աղատ պիտի ըլլան: Քիչ ատենէն Արշակաւան քաղաքը լեցուեցաւ դողերով, աւազակներով, չարագործներով և այլն: Նախարարները բարկացան և յարձակեցան կոտորեցին քաղաքին բնակիչները:

Նախարարները դիմեցին նաև Պարսից թագաւորին և խնդրեցին որ Արշակը պատժէ. ան ալ Ալանոզան անուն զօրապետը զօրքով զրկեց Հայաստան: Արշակ տեսնելով որ իրեն չեն օգներ նախարարները, ուզեց նուէրներով սիրաշահիլ Ալանոզան, բայց օգուտ չըբաւ. գերի բռնուեցաւ ու տարուեցաւ Պարսկաստան:

Շապուհ պահանջեց նաև փառանձեւը և մեծ նախարարներուն կիները, որ Պարսից զուռ տանին: Նախարարները հասկցան Շապուհի միտքը. առին իրենց ընտանիքները և փախան Հոռոմներու երկիրը: Փառանձեւն ալ թաղաւորական գանձերն առնելով ամբացաւ Արտագերս բերդը. այս բերդը կը գտնուէր այժմեան Անի քաղաքին աւերակներուն մօտերը:

Շապուհ բարկանալով Արշակը բանտարկեց Անուշ կամ Անյուշ բերդին մէջ, բազմաթիւ զօրքով հրամայեց պաշարել Արտագերս ամրոցը: Բերդը զըրաւուելով թաղուհին գերի տարուեցաւ Պարսկաստան, ուր ցիցի վրայ հանուեցաւ: Արշակ երբ լըսեց այս ըտեքը՝ անձնատուան եղաւ բանտին մէջ:

ԻՆ. ԴԱՍ

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԵՒ ՊԱՊ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Շապուհ Պարսից թագաւորը Հայաստան
կը շրկէ ուրացող մէկ քանի հայ նախարար-
ներ, որոնց նշանաւորներն էին Մերուժան և
Վահան Մամիկոնեան: Հայ ուխտապահները
կը ջանան լուրջ դիմադրութիւն ցուցնել:

Մեծն Ներսէս հայրապետը կ'երթայ Բիւ-
ղանդիոն օգնութիւն խնդրելու համար Հո-
ռոմներու կայսրէն. ան Հայոց թագաւոր իւր
ճանչնայ Արշակի երիտասարդ որդին Պապ և
օգնական զինուոր կուտայ անոնց:

Մերուժան լսելով որ Պապ բիւղանդա-
կան և հայ զինուորներով կուգայ, վախնա-
լով կը քաշուի Պարսկաստան: Նոր զօրքերով
շուտով կուգայ և կը կռուին Ձիրաւ դաշտին
մէջ: Մերուժանի բանակը կը ջախջախուի բո-
ւորովին. Մերուժան կը փախչի, բայց Բագ-
րատունի իշխանը կը հասնի և հրաշէկ շամ-
փուրով կը պսակէ զայն:

Պապ թագաւորը սկիզբները կը յարգէր
Մեծն Ներսէսը և մտիկ կ'ընէր անոր խրատ-

ները, բայց յետոյ ինքզինքը կուտայ մոլի
կեանքի. կը թունաւորէ Ս. Ներսէսը, կ'ըմ-
բոստանայ Հռոմներու դէմ, բայց կը ձեր-
բակալուի և կը տարուի Հռոմներու երկիրը.
կը փախչի անկէ և քիչ վերջը կը մեռնի:

Պապի կը յաջորդէ Վարազդատ, բայց
Պապի պէս կը բռնուի և կ'աքսորուի հեռա-
ւոր կղզի մը:

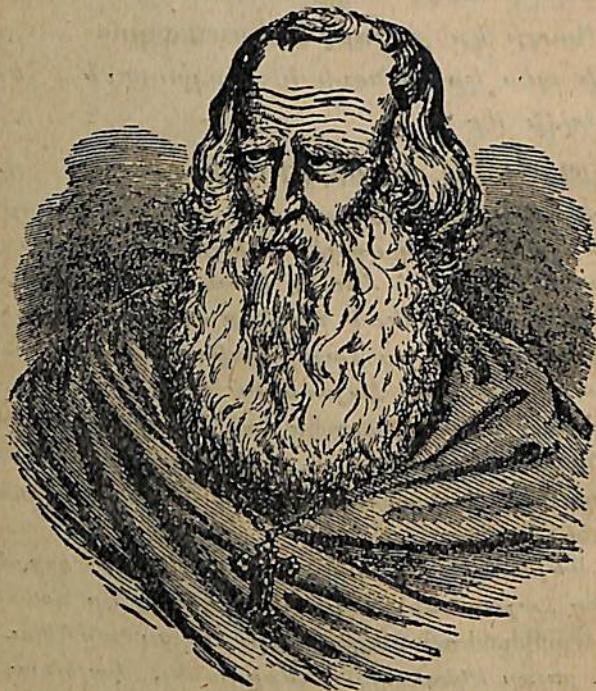
ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԵՒ ՁԻՐԱՒԻ ԿՈՒԻԴ. — Արշակ
Բ. ի մահէն ետքը Հայաստանի նախարարները ըս-
կսան իրարու հետ գծտիլ և խռովութիւններ յա-
րուցանել: Շապուհ միտքը դրաւ Հայոց թագաւո-
րութիւնը կործանել և երկիրը միացնել Պարսկաս-
տանի: Տեսնելով որ Հայոց կաթողիկոսը և նախա-
րարներէն չտեսնէր Հայաստան չեն գտնուիր, իր-
ազօրէն Մերուժան Արծրունի հայ նախարարին հետ ա-
մուսնացուց և խոստացաւ զայն թագաւոր պսակել
Հայոց, եթէ Հայաստանը նուաճէ և պարսից կրօնքին
դարձնէ:

Մերուժան հաւանեցաւ և բազմաթիւ զօրքերով
դիմեց Հայաստան: Անոր հետ մէկտեղ էր նաև Վա-
հան Մամիկոնեան նախարարը: Մերուժան եկաւ ըս-
կսաւ բոլոր եկեղեցականները բռնել, կալանաւորել
և Պարսկաստան շրկել: Այրեց բոլոր իր ձեռքը ին-
կած յունարէն գիրքերը:

Մեծն Ներսէս այդ ժամանակ Պոլիս կը գտնուէր:
Ան լսելով բոլոր այդ ցաւալի դէպքերը, խնդրեց
Հռոմներու կայսրէն որ պաշտպանէ Հայերը և Պապը
թագաւոր պսակէ: Պապը Արշակի որդին էր, Փա-
ռանձեմ թագուհիի տղան: Կայսրը հաւանեցաւ և
Պապը, Մեծն Ներսէսը և փախած նախարարները

բաղձաթիւ յոյն զինուորներով Հայաստան զրկեց:

Մերութան Հայոց և Հոռոմներու միացած ուժէն զարհուրեցաւ և Պարսկաստան փախաւ. Շապուհ շատ զօրք ժողովեց ու զարձեալ Մերութանը Հայաստան զրկեց:

Մեծն Ներսէս

Պապի հետ մէկտեղ եկող հոռոմ զօրապետին տնունն էր Տերեմախոս, որ նոր օգնական զօրք ըստանալով Մերութանի դէմն ելաւ: Պատերազմը տեղի ունեցաւ Ձիրաւ դաշտին մէջ, Նպատ լեռան ժօա: Լեռան վրայ ելած էին Պապ և Մեծն Ներսէս:

սէս, որ բազկատարած կ'աղօթէր Աստուծոյ:

Կռիւը սոսկալի եղաւ: Բայց վերջապէս պարտիկ զինուորները յաղթուեցան ու սկսան փախչիլ: Մուշեղ Մամիկոնեան պատերազմին մէջ քաջութիւններ զործեց և վիրաւորեց Աղուանից Ուռնայր թագաւորը:

Մերութան սկսաւ փախչիլ: Սմբատ Բագրատունի քաջ իշխանը հասաւ Մերութանին ետեւէն, որուն ձին վիրաւորուած ըլլալով ետ մնացած էր: Բռնեց զայն: հրաշէկ շամփուրը պսակի ձեւով բոլորեց, անոր գլխին դրաւ՝ ըսելով:

Մերութան շամփուրով կը պսակուի

— Ահաւասիկ կը պսակեմ զքեզ, Մերութան, որովհետեւ զուն կը փափաքէիր Հայոց թագաւոր ըլլալ և ես իբրեւ թագադիր ասպետ պէտք է հայրական պաշտօնս կատարեմ:

ՊԱՊ ԵՒ ՎԱՐԱԶԴԱՏ . — Դաւաճան Մերու-
ժանն ախպէս սպաննուելէն յետոյ , անոր ընկերը
Վահան Մամիկոնեան նոյնպէս սպաննուեցաւ իր հա-
րազատ գաւակէն :

Պապ իր բարերարներուն շնորհակալ ըլլալու
համար , պատուեց զանոնք : Բայց չուտով ինքզին-
քը տուաւ գեղիս ու անտառակ կեանքի մը : Ներսէս
կը յորդորէր զայն , բայց անօգուտ : Պապ ուղեւոր
ազատուիլ Մեծն Ներսէսի յանդիմանութիւններէն ,
թունաւորեց զայն , վերջէն ալ զղջալով մեծ սուգ
ըրաւ ու լացաւ : Բոլոր ժողովուրդը ողբաց Մեծն
Ներսէսի մահը , որովհետեւ ամէնուն սիրելի եղած
էր ան իր բարի գործերով ու խորհուրդներով :

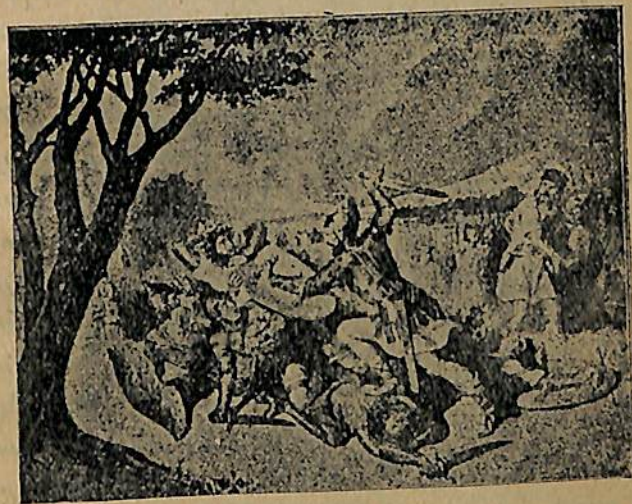
Պապ Հոռոմներուն դէմ ալ ապերախտ զոհուե-
ցաւ : Պոլիսի մէջ խռովութիւններ ծրագած էին .
ատկէ օգտուելով Պապ Հոռոմներու զօրքերը Հայաս-
տանէն վռնտեց և սկսաւ պատերազմի պատրաստը-
ուիլ : Հոռոմներու զօրապետը նոր զօրք ժողովելով
անմիջապէս յարձակեցաւ և Պապը բռնելով Պոլիս
աարաւ : Հոն զլխատուեցաւ : Պապ թագաւորեց
եօթը տարի :

Չափահաս օրդի չունէր Պապ , այդ պատճառով
Հոռոմներու կայսրը Հայոց թագաւոր պսակեց Պա-
պի եղբորորդին Վարազդատ , որ մեծ անուն հա-
նած էր Լանգոբարտացիներու դէմ մղուած պատե-
րազմին մէջ :

Վարազդատ Հայաստան գալով Պապի օրինա-
կին հետեւեցաւ , ուղեց Հոռոմներուն տակ չմնալ :
Շապուհ Բ. Պարսից թագաւորին պատգամաւոր
ղրկեց և խնդրեց որ իր աղջիկը իրեն կնութեան
տայ և դաշնակցի : Շապուհ մեծ համակրութիւն
ցոյց տուաւ : Սկսան Հայաստանի և Պարսկաստանի
միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններ :

Կայսրը իմացաւ այս բանը . հոռոմ զօրապե-
տին լուր զրկեց Վարազդատը բռնել և Պոլիս զրկել,
եթէ կարելի է համոզելով : Վարազդատ յուսալով
որ պիտի կրնայ ինքզինքն արդարացնել , իր կամ-
քով գնաց կայսեր : Բայց Թէոդոս երեսն անգամ
չնայեցաւ , այլ չղթայել տուաւ և աքսորեց զայն
Թուլիս (Իսլանտա) կղզին :

Այսպէս վախճան մ'ունեցաւ Վարազդատ քաջ
հայ թագաւորը , որ համբաւաւոր եղած էր իր զար-

Վարազդատ հինգ Լոնգոբարտացիներ կ'սպաննէ

մանալի քաջազործութիւններով : Ան եղած էր ան-
ձնեայ , ուժեղ , քաջ աղեղնածիղ . Լոմբարտացիներ
ու դէմ պատերազմած ժամանակ իր վրայ յարձա-
կող հինգ թշնամիները մէկ չունչով սպաննած էր :

ԻԶ. Դ Ա Ս

ԱՐՇԱԿ Գ. , ՎԱՂԱՐՇԱԿ Բ.
ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Գ.

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

Թէոդոս Հոռոմներու կայսրը , վարազ-
դատին տեղ Հայաստանի թագաւոր հաստա-
տեց Պապի երկու զաւակները՝ Արեակ Գ. և
Վաղարշակ Բ. , որոնք Հայաստանը իրենց
մէջ բաժնեցին : Վաղարշակ նոյն տարին մե-
ռաւ , իր եղբայրը մինակն սկսաւ թագաւո-
րել : Պարսիկները և Բիւզանդացիները Հայաս-
տանը բաժնեցին երկու մասի և իւրացուցին
զանոնք : Բիւզանդիոնի բաժինին վրայ իշխան
եղաւ Արշակ Գ. , իսկ պարսկական բաժինին
վրայ իշխան զրկուեցաւ Խոսրով Գ. Արեակու-
նի : Խոսրով սիրաշահեցաւ հայ նախարար-
ները և երբ Արշակ մեռաւ , Խոսրով տիրեց
ամբողջ Հայաստանին : Խոսրով Գ. ստիպուած
էր երկու իրարու թշնամի իշխանութիւններու
ժառայել . ասիկա շատ դժուար էր : Շապուհ
կասկածեցաւ Խոսրովի վրայ , ուստի իր որ-
դին Արշակը զրկեց . ան եկաւ և դերի
բռնելով տարաւ Պարսկաստան :

Շապուհ բանա նետեց Խոսրովը և հրա-
մայեց թագաւոր դնել Վաղարշակին :

ԱՐՇԱԿ Գ. ԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ . — Թէոդոս Մեծն
կայսրը որպէսզի Հայերը չապստամբին՝ վարազդա-
տի տեղ թագաւորեցուց Պապին երկու որդիները .
Արշակ Գ. և Վաղարշակ Բ. , որոնք Պարսիկ պատանդ
էին : Արշակ իր աթոռը հաստատեց Գուիքն , իսկ Վա-
ղարշակ՝ Երիզա :

Վաղարշակ նոյն տարին մեռաւ . որով Արշակ
Գ. մինակը թագաւորեց բոլոր Հայաստանի վրայ :

Թէոդոս ալ մեռաւ . անոր երկու որդիները
թագաւոր եղան և իրենց մէջ բաժնեցին ամբողջ
երկիրը : Անոնք թոյլ ու ականջ մարդեր էին : Պար-
սից թագաւորին հետ համաձայնեցան և Հայաստա-
նը երկու մասի բաժնեցին : Արեւելեան կողմը
ընդարձակ մաս մը Պարսից ինկաւ . իսկ արեւմտեան
մասը՝ Հոռոմներուն :

Արշակ Գ. չուզեց հեթանոս թագաւորի տակ
մնալ , անցաւ Հոռոմներու կողմը . իրեն հետ բազ-
մաթիւ նախարարներ միասին : Շապուհ ստիպուե-
ցաւ Հայաստանի իր բաժնին վրայ թագաւոր դնել
Խոսրով Գ. Արշակունցի իշխանը :

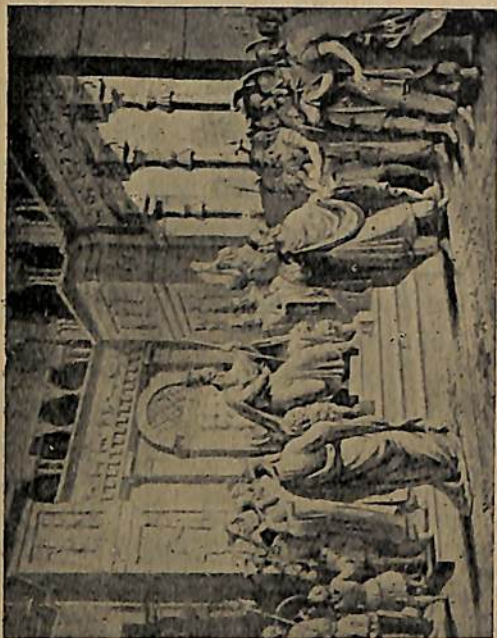
ԽՈՍՐՈՎ Գ. Ի ԽՈՂԵՄ ԳՍՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ .
— Խոսրով Գ. խելացի մարդ մըն էր : Ան իր կող-
մը շահեցաւ բոլոր հայ նախարարները , երբոր Ար-
շակ մեռաւ . Հոռոմներու բաժնի հայ նախարարնե-
րը հպատակեցան Խոսրովի : Կայսրն ալ ընդունեց որ
Խոսրով ըլլայ բոլոր Հայաստանի թագաւորը , մի-
այն թէ իրեն տուրք տայ :

Շապուհ կասկածեցաւ Խոսրովի վրայ : Երբ որ
առանց իր հաճութեան Մեծն Ներսէսի որդին՝ Ս .
Սահակ Պարբեւը կաթողիկոս կարգեց , աւելի կա-
կածեցաւ և բարկացաւ :

Խոսրով այն ատեն խորհեցաւ բարեկամ ըլլալ

Հոռոմներուն և միայն անոնց տուրք տալ:

Շապուհ երբ իմացաւ այս պարագան, իր Արտաշիւր որդին մեծ զօրքով զրկեց Հայաստան: Խոտքով տեսաւ որ Հոռոմները իրենց խոտաւմը չեն յարգեր, զնաց Արտաշիւրի մօտ, որ դատաստան

Արտաշիւր Խոտաւմը զանրեկեց կ'ընէ

ըրաւ, գահէն զրկեց և չղթայի զարնել տուաւ, տարաւ Պարսկաստան:

Խոտքով 5 տարի թագաւորեց: Արտաշիւր Խոտքովի տեղ թագաւոր կարգեց անոր եղբայրը՝ Վաւաշապուհ:

ԻԷ. ԴԱՍ

ՎՈՒԱՄՇԱՊՈՒՀ, ՇԱՊՈՒՀ ԵՒ ԱՐՏԱՇԷՍ Գ.

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Ռ. Մ.

Խոտքովի յաջորդեց անոր եղբայրը Վաւաշապուհ, որ խոհեմ էր և սիրելի ամէնուն: Վաւաշապուհի օրով ամէնէն մեծ դէպքը տեղի ունեցաւ Հայոց համար, այն է Գրի ցիւսը: Ա. Սահակ և Ս. Մեսրոպ, երկու հայ մեծ լուսաւորիչները Վաւաշապուհի հետ աշխատեցան հայ գիրքերը գտնել. անոնք բացին լոյսի վառարաններ՝ դպրոցներ, աշակերտներ հասցուցին, Ս. Գիրքը և ուրիշ մատեաններ թարգմանեցին:

Վաւաշապուհի մահէն ետք, Խոտքով եղաւ դարձեալ թագաւոր, բայց քիչ տառնի մը համար. ապա յաջորդեց Շապուհ, որ Պարսից Յազկիւտս Ա. թագաւորի որդին էր:

Շապուհէն ետք Հայոց գահը բարձրացաւ Վաւաշապուհի որդին Արտաշիւր, որուն անունը Պարսից թագաւորը Արտաշիւր դրաւ: Հայ նախարարները զրպարտութիւններով պատճառեղան որ գահազուրկ ըլլայ ան, 430 ին:

ՎՌԱՄԵՍԱՊՈՒՀ , Ս. ՍԱՀԱԿ , Ս. ՄԵՍՐՈՊ ԵՒ
ՀԱՅՈՑ ՈՍԿԵՒԱՐԸ . — Պարսից արքան խոսրովե
տեղ թագաւոր կարգեց անոր եղբայրը՝ Վռամշա-
պուն , որ խոհեմ , իմաստուն թագաւոր մը եղաւ :
Սիրելի եղաւ թէ՛ Հայերուն , թէ՛ Հռոմէններուն և
թէ՛ Պարսիկներուն :

Անոր օրով Հայոց կեանքը նոր սղի մը առաւ ,
երկու նշանաւոր անձերու շնորհիւ . այդ անձերն

Ս. Սահակ Պարբեւ

էին՝ Ս. Սահակ և Ս. Մաշտոց : Անոնք տեսնելով որ
Հայերը գիր ու գրականութիւն չունին , Հայոց ե-
կեղեցիներուն մէջ անգամ յունարէն և ասորերէն
կը կարդային , որոշեցին հայկական գիրերը զանել :
Վռամշապուն թագաւորն ալ սիրով միացաւ անոնց

հետ և միասին աշխատեցաւ :

Երկար տանջանքներէ և ճամբորդութիւններէ
յետոյ , Ս. Մեսրոպ զտաւ հայերէն գիրերը և անկէ-
ետքը սկսան թարգմանել Ս. Գիրքը և ուրիշ բազ-

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց

մաթիւ գիրքեր : Բացին ղարոցներ , ուր աշակերտ-
ներուն կը սորվեցնէին հայերէն գիրերն ու գիր-
քեր թարգմանելը : Այդ աշակերտները կոչուած են
Թարգմանիչներ : Անոնց մէջ նշանաւոր եղած են .
Ղեւոնդ Երեց , Յովսէփ , Նզնիկ Կողբացի , Կորիւն
Սեանչեղի , Յովհան Նկեղեցացի , Մովսէս Խորենացի :

Մովսէս Խորենացի առաջին անգամ գրեց Հա-
յոց աւանդական պատմութիւնը և շատ նշանաւոր
մէկը եղաւ : Անոր ընկերներն էին Նղիշէ , Դաւիթ

Անյաղք և աշխատ:

Իսկ Ղեւոնդ Երէց համբաւաւոր եղաւ Վարդա-
նանց պատերազմի ժամանակ, ինչպէս պիտի տեսնենք
և սորվինք Միջին Բ. Հայոց Պատմութեան մէջ:

Ս. Ղեւոնդ Երէց

Անոնց այս շրջանը կոչուեցաւ Ոսկեդար:

Այդ բոլոր աշակերտները ուսում սորվելու հա-
մար դացին Պոլիս, Աղեքսանդրիա, Աթէնք և ու-
րիշ քաղաքներ:

Վոսմշապուհ խաղաղ կերպով կոռուլարելով 24
տարի թագաւորելէն ետք մեռաւ: Ս. Սահակ հայ-
քապետին խնդրաւքով Խոսրով Գ. ը դարձեալ թա-
գաւորական զահը բարձրացաւ: Բայց հաղիւ տա-
րի մը թագաւորելով մեռաւ:

ՎԵՐՋ ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ

ՇԱՊՈՒՀ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ, ԱՐՏԱՇԷՍ. —

Պարսից թագաւորն էր այն ժամանակ Յագկերտ Ա.,
որ ուղեց ջնջել Հայոց թագաւորութիւնը և իր որ-
դին Շապուհը Հայոց վրայ թագաւոր կարգեց:

Հայերը չսիրեցին ՇԱՊՈՒՀը. զայն կ'անարգէին,
« կրակի որդի » և « կնամարդի » անունները տա-
լով անոր: Այսպէս չորս տարի մնալէն ետքը, երբ
լսեց թէ հայրը հիւանդացեր է, գնաց Պարսկաս-
տան՝ զահը ժառանգելու:

Շապուհ Պարսկաստանի թագաւոր եղաւ, բայց
չուտով սպաննուեցաւ ու անոր յաջորդեց Վոսմ:
Պարսից այս նոր արքան զօրք ղրկեց Հայաստան,
որ ապստամբ խաւարարները խոնարհին, բայց տես-
նելով որ անօգուտ է, Վոսմշապուհի փոքր որդին
Արտաշէսը թագաւոր պսակեց և անոր անունն ալ
փոխելով Արտաշիւ դրաւ:

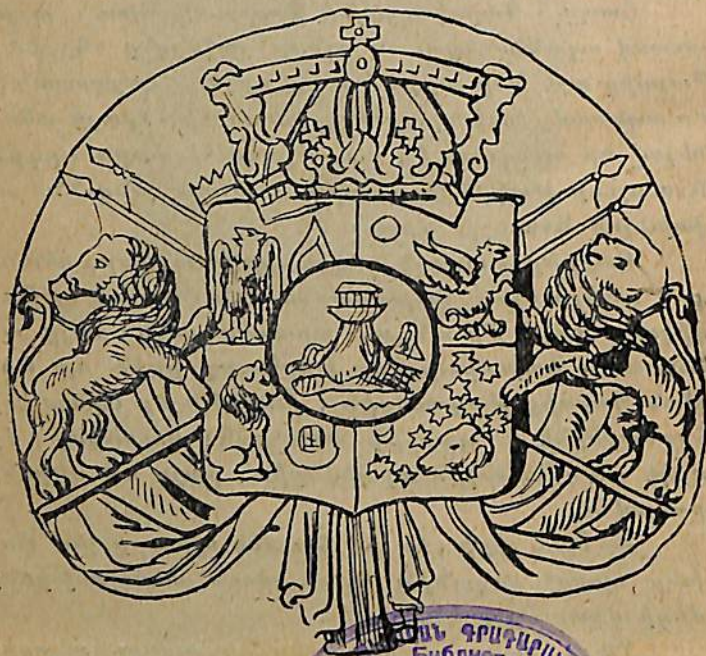
Բայց երիտասարդ թագաւորը իր անկարգ կեան-
քով ատելի եղաւ խաւարարներուն: Սահակ կաթա-
ղիկոսը քանի մը անգամ խրատեց զայն, բայց ա-
նօգուտ: Նախարարները խորհուրդ ըրին որ եր-
թան Պարսից թագաւորին, խնդրեն որ Արտաշէսը
հրաժարեցնէ և պարսիկ մարզպան (կուսակալ) մը
ղրկէ: Ս. Սահակին ալ ղրմեցին, բայց ան մերժեց
ըսելով.

— Քա՛ւ լիցի, ես իմ հիւանդ ոչխարը չեմ փո-
խեր առողջ զազանին հետ, որուն առողջութիւնը
մեզի վնասակար է:

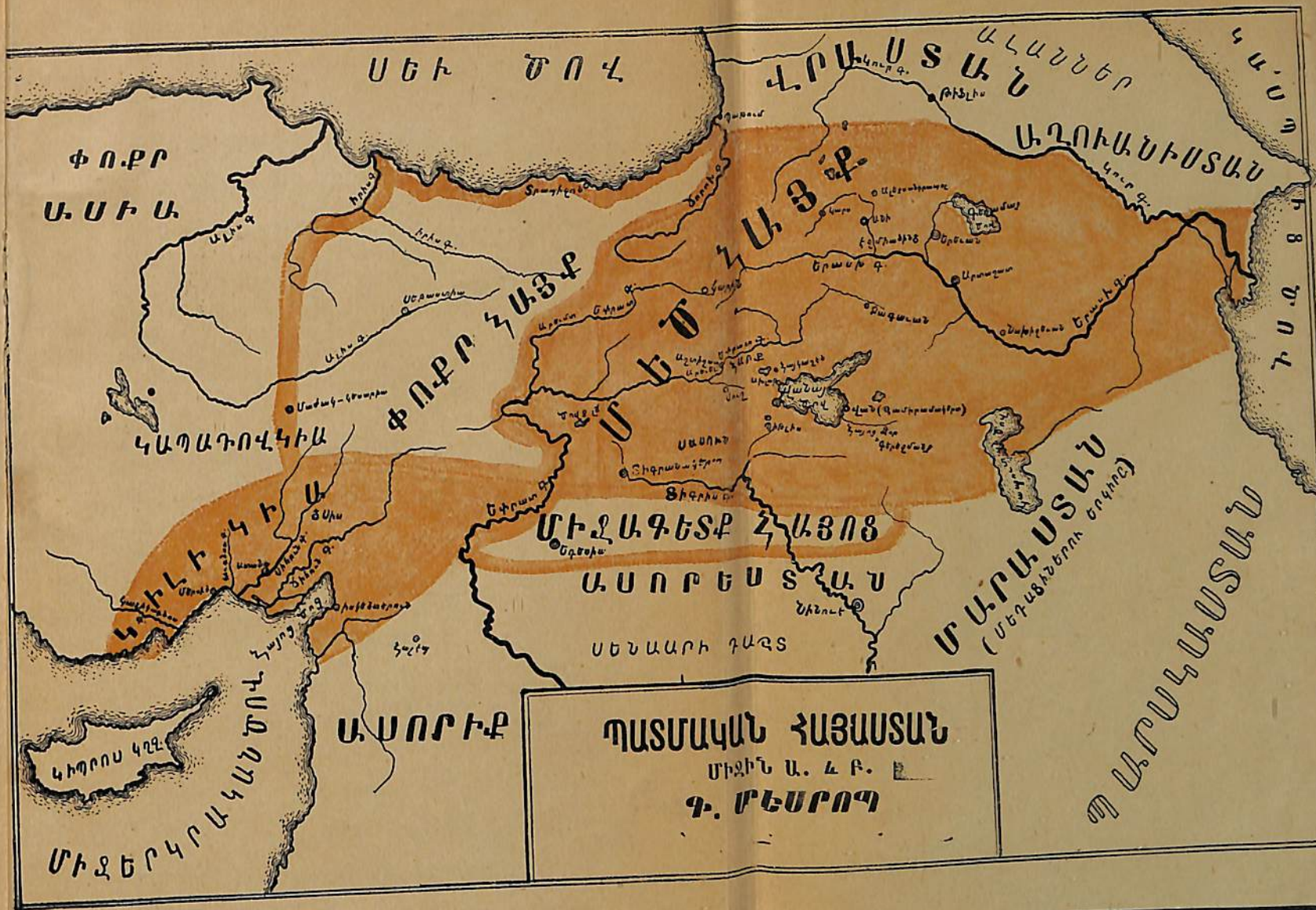
Բայց նախարարները իրենց որոշումը զոր-
ժադրեցին. զացին իրենց թագաւորը ամբաստա-
նեցին, իբրեւ թէ Հոռոմներուն հետ բարեկամացած:

ըլլայ : Վրամ Հայոց թագաւորը և կաթողիկոսը իր մօտ կանչեց և առանց անոր խօսքերը լսելու դահազուրկ ըրաւ երկուքն ալ . պարսիկ մարդպան մը ղրկեց Հայաստան իրրե կառավարիչ , Սուրմակ անունով փառասէր քահանան ալ կաթողիկոս ղրաւ :

Այսպէս վերջացաւ Հայաստանի Արշակունեաց թագաւորութիւնը 430 թուականին : Քիչ ետքը մեռան նաև Ս . Սահակ և յետոյ Ս . Մեսրոպ Մաշթոց :

Հայկական

F.N

Հայկական

գիմնազան

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0412349

ԳԷՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Տարակաճ Ա.	16 Լէվո
" " " Բ.	16 "
" " Միջին Ա.	22 "
" " " Բ.	25 "
ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Համառոտ	40 "
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ	15 "

ՄԱՆԹՈՅ

ԿՐՕՆԻ ԳԻՐԲ Ա. Հին Ուխտի	20 "
" " Բ. Նոր Ուխտի	25 "

5 Լէվո կ'արժէ մէկ Ք. մրանք

ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻ

ԳՐԱՏՈՒՆ ՄԵՍՐՈՊ

Բաւլովո, Սոփիա

ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ

LIBRAIRIE „MESROB“

Pavlovo, Sofia

Bulgarie